

Гаспадарча-эканамічная дзейнасць памеснага дваранства Беларусі.

1861–1914 гг.

Дваранскае землеўладанне. У 1904 г. у 5-ці заходніх губернях (Віленская, Віцебская, Гродзенская, Мінская і Магілёўская) налічвалася 16297 дваран, якія валодалі зямлёй у памеры 7726 тыс. дзес. З іх праваслаўнымі з'яўляліся 4365 чал., на долю якіх прыпадала 2919 тыс. дзес. зямлі. Католікаў налічвалася 11405 дваран, у якіх было 4479 тыс. дзес. зямлі. Колькасць прадстаўнікоў іншых веравызнанняў складала толькі 527 чал. з колькасцю зямлі ў 328 тыс. дзес. [Д. 1].

Дваранскае землеўладанне, яго структура і дынаміка на этапе капіталізму з'яўляюцца крыніцай для высвятлення не толькі сутнасці аграрнага пытання ў Беларусі ў парформенны перыяд, але і больш шырокіх звязаных з ім праблем. У савецкай гістарыяграфіі панавала догма аб дваранскім землеўладанні як галоўным перажытку феадалізму, таму задачай гісторыкаў з'яўлялася яе абгрунтаванне і не больш таго.

Улічваючы гэта, мы паставілі задачу ісці да высновы не ад догмы, а ад рэальных фактаў, якія ў комплексе ахопліваюць усе бакі гэтай праблемы. У прыватнасці, у рабоце дэтальна аналізуюцца асноўныя заканадаўчыя акты, якія вызначалі палітыку царскага ўрада адносна дваранскага землеўладання ў Паўночна-Заходнім краі.

З мэтай раскрыцця сутнасці пазямельных адносін, якія склаліся ў Беларусі пасля сялянскай рэформы 1861 г., вызначэння іх асаблівасцей аналізуюцца вынікі рэформы з улікам усіх асноўных катэгорый сельскага насельніцтва, якія існавалі ў дарэформенны перыяд.

Асаблівая ўвага надаецца вынікам урадавай палітыкі адносна землеўладання дваран каталіцкага веравызнання ў сувязі з іх прамым ці ўскосным удзелам у паўстанні 1863-1864 гг. Гэтае пытанне раскрываецца на аснове аналізу разнастайных даных аб канфіскацыях і секвестраванні дваранскіх маёнткаў у Беларусі, іх продажу з мэтай укаранення рускага землеўладання ў краі, аб разбуральных штрафах, паборах, кантрыбуцыях. Аналізуюцца таксама вынікі забароны куплі і арэнды зямлі асобамі каталіцкага веравызнання.

Раскрыццё пытання аб масіраваным умяшанні дзяржавы ў сферу прыватнага землеўладання, што выходзіла за рамкі існаваўшых норм нават ва ўмовах самадзяржаўя, дае падставы для больш шырокага разумення таго, як пры пэўных умовах дзяржаўная палітыка прыходзіць у супярэчнасць з інтарэсамі сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны, у дадзеным выпадку – з інтарэсамі развіцця рыначных, капіталістычных адносін у Паўночна-Заходнім краі. І тут мы выходзім на разуменне аднабаковасці існаваўшага ў савецкай гістарыяграфіі палажэння, што дваранскае землеўладанне само па сабе з'яўлялася тормазам развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы.

Для таго каб раскрыць сутнасць працэсаў, якія адбываліся ў дваранскім землеўладанні ў вывучаемых гады, аналізуецца яго дынаміка ў разрэзе асноўных груп дваранства. Звесткі аб гэтым зведзены ў адпаведныя табліцы, у тым ліку па пытаннях мабілізацыі дваранскага землеўладання на аснове куплі-продажу зямлі, яе ўнутрысаслоўнаму пераразмеркаванню. Раскрыццё гэтага працэсу дапаўняецца аналізам дзейнасці пазямельных банкаў і іх аддзяленняў на тэрыторыі Беларусі.

Зямля з'яўляецца асноўным сродкам сельскагаспадарчай вытворчасці. У часы прыгонніцтва поруч з зямлёй вялікае значэнне для памешчыкаў мела валоданне і прыгоннымі сялянамі. Без гэтых дзвюх асноўных умоў не магла існаваць прыгонная гаспадарка.

Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі на дваран краю былі распаўсюджаны тыя ж прывілеі, што і на расійскіх. Адною з важнейшых з іх з'яўлялася права валодання населенымі маёнткамі. Да 1861 г. яно было выключнай прывілеяй толькі патомных дваран. З гэтым былі звязаны вотчынна-паліцэйскія функцыі памешчыкаў у межах сваіх маёнткаў і іх асобая роля ў сістэме мясцовага кіравання. Закон, які дазваляў без усякіх абмежаванняў залогу, куплю, продаж ненаселеных зямель — пустак (без прыгонных яны не мелі якой-небудзь значнай каштоўнасці), у той жа час забараняў адчужэнне населеных зямель у рукі іншых саслоўяў. У мэтах большай гарантыі захавання родавых, спадчынных зямель у руках іх уласнікаў “Даравальная грамата” 1785 г. забараняла адчужаць родавую маёмасць і зямлі праз завяшчанне, дар прадстаўнікам іншых саслоўяў, і давала прадаўцам ці іх сваякам магчымасць выкупу прададзеных маёнткаў на працягу 3 гадоў [1, ст. 1346, 1363]. З гэтаю ж мэтаю законам ад 16 ліпеня 1845 г. уладальнікам буйнейшых маёнткаў прадстаўлялася права засноўваць маяраты. “Палажэнне аб заапаветных спадчынных уладаннях” было накіравана галоўным чынам на захаванне буйнейшага дваранскага землеўладання і найбольш знатных шляхетных родаў. Маяраты абмяжоўваліся памерамі прыдатнай зямлі ад 10 тыс. да 100 тыс. дзес. альбо павінны былі даваць ад 12 тыс. да 200 тыс. руб. штогадовага даходу. Такое ўладанне пераходзіла ў спадчыну да старэйшага ў сям’і альбо родзе. Але яно становілася ўласнасцю не аднаго ўладальніка, а ўсёй фаміліі ў асобе як цяперашніх, так і будучых пакаленняў. Таму маяраты не маглі ні адчужацца, ні аддавацца ў залогу. Уладальнікі не маглі іх абцяжарваць даўгамі, а калі такое здаралася, то маяраты пераходзілі ў казённае кіраванне. Нядоімкі скасоўваліся за кошт даходаў маёнтка. У выпадку смерці ўладальніка яго даўгі выплачвала казна і перадавала маярат наследніку ў першапачатковым выглядзе [2].

Маяраты засноўваліся толькі па міласці імператара. Першыя маяраты ў Расійскай імперыі з’явіліся пры Кацярыне II. У 1774 г. яна дазволіла графу Чарнышову пераўтварыць свае ўладанні Чачэрск і Жлобін (74720 дзес.) Магілёўскай губ. у заапаветныя. У Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Беларусі маяраты, пад назвай ардынацыі, паявіліся значна раней [3, с. 36].

Закон ад 16 ліпеня 1845 г. першым у краі выкарыстаў граф

І. Ф. Паскевіч. У 1847 г. яго маёнтак Гомель з 19,5 тыс. рэв. душ быў пераўтвораны ў маярат [4]. У 1868 г. да яго былі далучаны яшчэ лясная дача і фальварак з 2054 дзес. зямлі [5]. У 1853 г. з'явіўся запаведны маёнтак “Масаляны” Біслінга ў Гродзенскім павеце, да якога ў 1908 г. былі дабаўлены два маёнткі [6]. У 1862 г. граф І. М. Тышкевіч перавёў у разрад маярата два маёнткі агульнай плошчай 72,9 тыс. дзес [7].

У парэформенныя гады ўтрымаць родавыя маёнткі становілася ўсе цяжэй і цяжэй. Да імператара пасылаліся просьбы аб заснаванні маяратаў з меншай колькасцю даходаў, якія патрабаваў закон ад 16 ліпеня 1845 г. У сувязі з гэтым у 1892 г. Аляксандрам III была створана камісія, якая абмяркоўвала пытанні аб запаведных дваранскіх маёнтках. 24 снежня 1893 г. камісія перадала свой законапраект у Дзяржаўны савет. Ім прадугледжвалася магчымасць пераводу ў маяраты не толькі латыфундый, але і сярэдніх па памерах маёнткаў [8, л. 2]. У прыватнасці, па беларускіх паветах мінімальныя памеры маёнткаў, якія маглі быць пераведзены ў запаведныя, вагаліся ад 400 да 700 дзес [8, л. 100-102].

Па новым законапалажэнні перавялі свае маёнткі ў разрад маяратаў граф І. Тышкевіч [9], дваранка М. Ленская [10], графы С. Патоцкі і А. Браніцкі [11]. Апошні за маёнтак “Цярэшкі” Ваўкавыскага павета першапачаткова павінен быў выплаціць пазыку Віленскаму зямельнаму банку, якую ён атрымаў пад залог маёнтка [12].

Увядзенне маяратнага права ва ўмовах крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы і яго больш шырокае распаўсюджванне пасля яе ліквідацыі з'яўлялася анахранізмам, таму што, па-першае, тармазіла вольную мабілізацыю зямельнай уласнасці. Па-другое, заснаванне запаведных маёнткаў было немэтазгодным з эканамічнага пункту гледжання. Для ўладальнікаў маяратаў, у выніку іх неадчужаемасці, прыпынялася магчымасць карыстання танным іпатэчным крэдытам. А крэдыт, як вядома, — гэта магутны і неабходны рухавік усякай вытворчасці. Сельская ж гаспадарка з яе сезоннасцю мае ў ім большыя патрэбы, чым іншыя галіны народнай гаспадаркі. Як паказаў вопыт дзейнасці большасці маяратаў, іх уладальнікі вымушаны былі прытрымлівацца экстэнсіўнай сістэмы гаспадарання. Недастатковасць грашовых сродкаў не давала магчымасці прымяняць палепшаныя прылады працы, наймаць рабочых, укараняць больш прадукцыйныя шматпольныя сістэмы і г. д. Яны існавалі фактычна за кошт падтрымкі казны [8, л. 287].

3 моманту скасавання прыгону галоўным паказчыкам дабрабыту памеснага дваранства стала зямля. У выніку рэформы 1861 г. памешчыкі пяці заходніх губерняў змаглі захаваць за сабой вялікую зямельную плошчу ў памеры 11414 тыс. дзес., ці 13,1 % ад усей дваранскай зямлі Еўрапейскай Расіі (без прыбалтыйскіх губерняў) [13, с. 66, 67]. Але адмена прыгоннага права патрабавала перабудовы памешчыцкай гаспадаркі, а гэта, у сваю чаргу, патрабавала перагляду аграрнага заканадаўства. Самым галоўным у гэтым накірунку з'явілася скасаванне значнай часткі абмежаванняў у адносінах да прыватнага землеўладання. Найвысачэйша зацверджаным 13 лютага 1861 г.

меркаваннем Дзяржаўнага савета пацвярджалася, што “памешчыцкія маёнткі ў поўным іх складзе, г. зн. з сялянскім надзелям і з правам на сялянскія загаты надзел павіннасці — могуць прадавацца альбо іншым чынам перадавацца толькі патомным дваранам” [14]. Разам з тым указвалася, што гэтыя маёнткі маглі аддавацца ў арэнду асобам усіх саслоўяў з перадачай ім права на атрыманне аброку на тэрмін да 12 гадоў. Землі, за выключэннем надзельных, якія адыйшлі да памешчыка, набывалі статус ненаселеных. У выніку яны маглі адчужацца, аддавацца ў залог, арэнду любым спосабам. Такім чынам, з моманту падпісання ўстаўных грамат і пераходу сялян на выкуп усе абмежаванні памешчыкаў на свае землі аўтаматычна скасоўваліся. Разам з тым было захавана фармальнае права патомных дваран на выкуп родавай маёмасці. Дзяржаўны савет меркаваннем ад 26 верасня 1862 г. паставіў, што ў адносінах да памешчыцкіх зямель гэта права датычыцца толькі населеных маёнткаў, г. зн. тых, дзе яшчэ захаваліся абавязковыя адносіны паміж сялянамі і памешчыкамі [15]. У 1869—1870 гг. Сенат у сваіх тлумачэннях канчаткова канстатаваў, што “былыя памешчыцкія маёнткі, у якіх сяляне атрымалі ва ўласнасць сядзібы і палявыя землі альбо распачалі іх выкуп, страчваюць якасці населеных, а таму ў выпадку продажу выкупу не падлягаюць” [16, л. 213].

Такім чынам, галоўны перажытак феадальнай эпохі — права толькі патомных дваран на набыццё населеных, прыдатных, зямель — быў скасаваны. Зямля юрыдычна становілася аб’ектам вольнай куплі-продажу ўсімі саслоўямі, яна пераўтваралася ў тавар. Разам з тым у Беларусі, поруч з маяратным правам, захаваліся і іншыя перажыткі прыгонніцтва. Гэта наяўнасць маёнткаў з сервітутным правам арандатары на чыншавым праве і іншыя. Акрамя гэтага, імкненне царызму пасля падаўлення паўстання 1863 г. эканамічна і палітычна нейтралізаваць памеснае дваранства рымска-каталіцкага веравызнання прывяло да новых, нехарактэрных для ўнутраных раёнаў імперыі, абмежаванняў у вольнай мабілізацыі зямлі, што не магло не сказацца адмоўна на сацыяльна-эканамічным і палітычным развіцці краю ў перыяд капіталізму.

Сервітуты прадстаўлялі сабой абшчынныя землі, якія былі адабраны памешчыкамі пры прыгонным праве. Поруч з сервітутамі ў Беларусі існавала і агульная паша. Сервітутныя ўгодзі былі ўласнасцю памешчыкаў, за якія яны плацілі падаткі. Агульная ж паша з’яўлялася сумесным, нераздзеленым уладаннем памешчыкаў і сялян, якія мелі на яе аднолькавыя правы.

Пад час правядзення рэформы 1861 г. сервітуты засталіся за памешчыкамі. Але ў выніку паўстання 1863 г. царскія ўлады, з мэтай перацягнуць сялян на свой бок, заявілі аб захаванні на няпэўны тэрмін сервітутных правоў вяскоўцаў.

Сервітуты і агульная паша асабліва былі распаўсюджанымі ў цэнтральнай і заходняй частках Беларусі. Імі карысталіся звыш паловы сялянскіх двароў, надзеленых зямлёй. У Мозырскім, Навагрудскім, Слуцкім, Ігуменскім паведах сервітутамі карысталіся 65—89 % сялянскіх гаспадарак [17, с.102].

Абсалютная большасць сервітутаў былі пашавымі. Па даных Д. Рыхтэра, у 60-х гг. у Мінскай, беларускіх паветах Гродзенскай, Віленскай і ў Дрысенскім павеце Віцебскай губ. пад сервітутамі і агульнымі выганамі знаходзілася 98201 дзес. зямлі. Імі карысталіся 52572 сялянскія двары [18, с. 603-604].

Урадам прымаўся шэраг захадаў па развярстанні сервітутных угоддзяў [19, 20]. Але яны не мелі практычных вынікаў. Да канца XIX ст. у Мінскай губ. з 1036 маёнткаў (44,4 %), дзе існавалі сервітуты, толькі ў 87 (8,4 %) яны былі развярстаны [21, с. 126]. Навогул жа з 6278 памешчыцкіх гаспадарак Віленскай, Гродзенскай, Мінскай і часткі Віцебскай губ. сервітуты захаваліся ў 2143 (34,2 %) маёнтках [22, л. 3].

З развіццём капіталістычнай гаспадаркі сервітуты становіліся ўсё большым анахранізмам. Мінскі губернскі камітэт аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці адзначаў, што “самым хворым пытаннем мясцовага жыцця з’яўляецца тормаз усякай культуры — сервітут з усімі анамаліямі, ад яго існавання зыходзячымі” [23, л. 9].

Зразумела, што адразу пасля рэформы права сялян пасвіць жывёлу на памешчыцкіх угоддзях не прадстаўляла памешчыкам асаблівых турбот. Тым больш, што за гэта сяляне адбывалі пэўныя павіннасці. Акрамя гэтага, у 60—70-х гг. чыгункі толькі пачалі будавацца. У далёкіх ад шляхоў зносін раёнах нават лес не меў той каштоўнасці, што ў канцы XIX — пачатку XX ст. Да таго ж і ў памешчыкаў, і ў сялян пераважала трохпольная сістэма гаспадаркі, таму пар’ы аднолькава выкарыстоўваліся для пашы жывёлы памешчыкамі і сялянамі. Па меры пераходу на шматпольную сістэму, павышэння кошту зямель і лесу, скарачэння сялянскіх надзелаў сервітуты ўсё больш і больш становіліся аб’ектам спрэчак паміж памешчыкамі і сялянамі. Існаванне сервітутаў тармазіла развіццё сельскай гаспадаркі і абвастрала сацыяльныя супярэчнасці ў вёсцы. Але царскія ўлады так і не вырашылі гэтага пытання да канца свайго існавання. У 1911 г. у Мінскай губ. сервітуты ахоплівалі 41 % маёнткаў, Гродзенскай — 28,8, Віленскай — 22,6 % памешчыцкіх гаспадарак [24, с. 544].

Перажыткам прыгону ў пазямельных адносінах з’яўлялася цераспалосіца. Амаль паўсюдна сялянскія надзельныя землі размяшчаліся не ў адной акружнай мяжы, а былі раскіданы асобнымі дзялянкамі паміж памешчыцкімі ўгоддзямі. Цераспалосіца ўзнікла яшчэ ў феадальную эпоху ў выніку экспрапрыяцыі панамі часткі надзельных зямель альбо перасялення некаторых сялянскіх сем’яў на новыя землі. Хаця рэформай 1861 г. і прадугледжвалася развярстанне памешчыцкіх і сялянскіх зямель, але гэта справа, асабліва ў заходніх губернях, не была даведзена да канца. Большасць памешчыкаў спачатку сама імкнулася захаваць цераспалоснасць, што прывязвала да іх сялянскія гаспадаркі. Гэта давала ім магчымасць за арэнду, напрыклад, прагонаў для жывёлы выкарыстоўваць амаль дарэмнаю сялянскую рабочую сілу, даймаць вяскоўцаў штрафамі і г. д. Вынікам цераспалоснасці сялянскіх надзельных і памешчыцкіх зямель з’яўлялася поўная гаспадарчая залежнасць селяніна ад памешчыка. Сяляне вымушаны былі

браць цераспалосныя землі пад адработкі, што кансэрвавала адработачную сістэму.

Урад неаднойчы спрабаваў правесці размежаванне дваранскіх і сялянскіх зямельных угоддзяў. Па закону ад 20 мая 1864 г. урад дазволіў уладальнікам запаведных маёнткаў у Заходнім краі прадаваць дробныя цераспалосныя дзялянкі сялянам [25]. Але гэтыя захады не прывялі да больш-менш значнага скарачэння цераспалосіцы. У сярэдзіне 80-х гадоў XIX ст. у Гродзенскай губ. цераспалосіца захавалася ў 1119 (42,1 %) маёнтках, у Віленскай — у 1067 (50,9 %). У сярэдзіне 90-х гадоў у Мінскай губ. звыш паловы плошчы сялянскіх надзелаў чаргаваліся з памешчыцкімі землямі [17, с. 98].

Капіталізацыя сельскай гаспадаркі была не сумяшчальнай з наяўнасцю сервітутаў і цераспалосіцы. Некаторыя дваране-прадпрымальнікі самі імкнуліся ва ўмовах узаемнай згоды ліквідаваць цераспалоснасць. Але абмежавальныя зямельныя законы для католікаў не дазвалялі вырашыць гэтае пытанне. Абсурднасць сітуацыі разумеў і ўрад, які адзначаў, што “гэтыя ўмовы (сервітуты і цераспалосіца — А. П. Жытко) рабілі немагчымым правільнае вядзенне навогул памешчыцкай гаспадаркі і ўскладнялі прыцягненне ў край рускіх землеўладальнікаў” [26, с. 215]. Таму па найвысачэйша зацверджанаму 1 мая 1905 г. палажэнню Камітэта Міністраў асобам польскага паходжання дазвалялася ў 9 заходніх губернях з дазволу генерал-губернатараў і губернатараў у мэтах ліквідацыі цераспалосіцы і гаспадарчага акруглення межаў купляць альбо абменьваць землі [27].

Параджэннем феадальнай эпохі ў Беларусі была наяўнасць арандатараў на чыншавым праве. Сярод іх выдзяляюць вольных людзей, аднадворцаў, аднаверцаў і старавераў, праваслаўных арандатараў і іншых.

У Беларусі вольныя людзі як сацыяльная група былі вядомы яшчэ ў XVI ст. Яны называліся так таму, што ў адрозненне ад прыгонных сялян мелі права вольнага пераходу з аднаго месца ў другое, з’яўляліся асабіста свабоднымі. Саслоўе вольных людзей сфарміравалася ў асноўным з мясцовага насельніцтва — асабіста свабодных сялян розных катэгорый, а таксама старавераў, перасяленцаў з Аўстрыі, Прусіі і іншых краін. Звычайна яны не мелі сваёй зямлі і ў большасці пасяляліся на ўласніцкіх землях на пэўны тэрмін, за арэнду якіх выплачвалі загадзя агавораную грашовую плату (чынш).

У 1863 г. у заходніх губернях пражывала да 100 тыс. рэв. душ вольных людзей [28, с. 13]. Напярэдадні сялянскай рэформы памешчыкі з мэтай пашырэння свайго землеўладання выганялі вольных людзей з маёнткаў. Такая практыка працягвалася і пасля 1861 г., таму што ў мясцовых “Палажэннях” аб гэтай катэгорыі насельніцтва нават не ўпаміналася. Аднак барацьба вольных людзей за свае правы і паўстанне 1863 г. вынудзілі царскія ўлады звярнуць на іх увагу. Па ўказу ад 25 ліпеня 1864 г. вольныя людзі прылічваліся да сялянскага саслоўя. Абезземеленыя памешчыкамі пасля 20 лістапада 1857 г. надзяляліся зямлёю як і памешчыцкія сяляне, а страціўшыя надзелы да гэтага тэрміну заставаліся на працягу 12 гадоў арандатарамі.

Пасля гэтага можна было альбо выкупіць арандаваны надзел, альбо заключыць новае пагадненне аб арэндзе. Аднак усё залежала толькі ад волі і жадання землеўласніка [29], што прыводзіла да сацыяльных канфліктаў. Таму па закону ад 3 чэрвеня 1882 г. вольным людзям Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў давалася права на працягу бліжэйшых трох гадоў выкупіць зямельныя надзелы альбо заключыць новыя арэндныя кантракты на 6 гадоў. У выпадку адказу вольных людзей ад выкупу ці арэнды яны павінны былі пакінуць зямлю ўладальніка. У Мінскай губ. у сувязі з ігнараваннем мясцовымі ўладамі і памешчыкамі палажэнняў закону ад 25 ліпеня 1864 г. аб вольных людзях пазямельнае ўладкаванне іх было затрымана да 1903 г. [17, с. 35]

Значная частка беззямельных аднадворцаў, аднаверцаў і старавераў, праваслаўных арандатараў таксама, як і вольныя людзі, карысталася правам бестэрмінова-спадчыннай арэнды на памешчыцкіх землях з фіксаванай грашовай арэнднай платой (чынш). Чыншавае права існавала з часоў Рэчы Паспалітай. Пасля далучэння Беларусі да імперыі памешчыкі скарыстоўвалі адсутнасць у расійскім заканадаўстве чыншавага права і пачалі зганяць чыншавікоў з зямлі альбо пераводзіць на становішча часовых арандатараў, альбо самавольна павышалі кошт арэнды. У апошнія гады перад сялянскай рэформай абеззямеленне чыншавікоў, як і вольных людзей, прыняло масавы характар. Але рэформа 1861 г. не ўрэгулявала адносін памешчыкаў з чыншавікамі. Яны залежалі ад пазіцыі аднаго боку — памешчыкаў. Чыншавікі, якія пасяліліся на панскіх землях групамі (больш 7 двароў), жылі больш-менш заможна, таму што землеўладальнікі не вырашаліся абмяжаваць іх правы, да таго ж яны давалі памешчыкам і значны даход. Напрыклад, чыншавікі ў 8—16 двароў давалі землеўладальніку штогодны даход ад 160 да 320 руб. [30, с. 606]

Незайздроснае становішча было ў тых чыншавікоў, якія жылі адным-дзвума дварамі. Ім звычайна давалі ў арэнду непрыдатныя землі, зараснікі ў адну валокі (20 дзес.). Пасля таго як чыншавік яе акультурваў, пачынаў атрымліваць больш-менш высокія ўраджаі, землеўласнік ці завышаў арэндную плату, ці зганяў яго з зямлі. Пасля гэтага надзел здаваўся ў арэнду мясцовым сялянам, якія прапаноўвалі больш высокую плату за арэнду грашымі альбо адработкай.

Неўрэгуляванасць адносін паміж чыншавікамі і памешчыкамі прыводзіла да абвастрэння сацыяльнага супрацьстаяння ў вёсцы. Гэта прымусіла ўрад правесці чыншавую рэформу. Законам ад 9 чэрвеня 1886 г. у сельскай мясцовасці Беларусі, Літвы і Правабярэжнай Украіны чыншавыя пазямельныя адносіны ліквідаваліся. Чыншавікоў пераводзілі на абавязковы выкуп. Для доказу права спадчыннай арэнды яны павінны былі прадставіць адпаведныя дакументы. Чыншавікі, якія даказалі свае арэндныя правы на займаемыя імі зямельныя надзелы, па добраахвотным пагадненні з памешчыкам маглі на працягу трох гадоў выкупіць надзел альбо замяніць чыншавую прастай арэндай. Такія чыншавікі прыпісваліся да валасцей. У чыншавых правах адмаўлялі тым, хто не меў дакументаў альбо арандаваў

зямлю на працягу апошніх 10 гадоў да рэформы 1886 г. [31]

У канцы 70-х — пачатку 80-х гг. XIX ст. у Гродзенскай, Віленскай і Мінскай губернях налічвалася 17,6 тыс. двароў сельскіх чыншавікоў [32, с. 259]. У Беларусі большасць чыншавікоў знаходзілася ў заходніх і цэнтральных паветах. Да 1898 г. у пяці беларускіх губернях павятовыя чыншавыя камісіі разгледзелі дамаганні на былыя чыншавыя землі 1938 чал. Чыншавыя правы былі зацверджаны толькі ў 3479 (16,4 %) выпадках [17, с. 40]. Арандатараў, якія не даказалі сваіх правоў, памешчыкі альбо зганялі з зямлі, альбо замянялі чыншавае трыманне часовай арэндай.

Простая арэнда, якая звычайна заключалася на тэрмін ад 6 да 12 гадоў, у параўнанні з бестэрмінова-спадчыннай арэндай была больш прагрэсіўнай, паколькі не стрымлівала гаспадарчую ініцыятыву памешчыкаў. Па заканчэнні тэрміну арэнды памешчыкі маглі вольна распараджацца землямі, якія здавалі ў арэнду: закладваць у банк для атрымання крэдыту, прадаваць, уводзіць у сельскагаспадарчае абарачэнне і г. д. Арандатары у сваю чаргу імкнуліся выконваць усе ўмовы дагавору, інакш такі дагавор мог быць скасаваны. Таму арандатары ўкаранялі розныя агра-тэхнічныя паляпшэнні ў працэсе вытворчасці, каб атрымаць большы даход. Тэрміновая арэнда ад 6 да 12 гадоў, была больш выгаднай ў параўнанні з аднагадовай. Арандатар на адзін пасеў альбо год нават не ўносіў у зямлю ўгнаенняў, выцягваў з яе натуральны гумус і прыводзіў да заняпаду. У сувязі з гэтым адзін з беларускіх памешчыкаў пісаў: “У Заходнім краі нам здарылася пазнаёміцца з такім тыпам беззямельных земляробаў, вядомых там пад назвай “шляхта”; гэта доўгатэрміновыя арандатары ўладальніцкіх зямель (фермеры). Усе яны вельмі заможныя, спраўна выплачваюць арэндную плату, заўсёды маюць запасы збожжа і кармавых сродкаў і вялікі жывы інвентар. Арантуюць яны землі агулам, тэрмінам у 12 гадоў і па заканчэнні гэтых тэрмінаў дагаворы заўжды аднаўляюцца” [33, с. 30]. Відаць, невыпадкова Мінскі губернскі камітэт аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці выказаўся за павелічэнне апошняга тэрміну арэнды з 12 да 24 гадоў [34, л. 10].

На характар пазямельных адносін у Заходнім краі значна паўплывалі вынікі паўстання 1863 г. Актыўны ўдзел дваран-католікаў у паўстанні на доўгія гады прадвызначыў палітыку самадзяржаўя да гэтай часткі вышэйшага саслоўя ў Заходнім краі. Маёнткі ўдзельнікаў паўстання, асуджаных па суду, канфіскаваліся, а высланых з краю па рашэнні адміністрацыі — падлягалі секвестру. На падставе закону ад 10 снежня 1865 г. уладальнікі секвестраваных маёнткаў як і ўсе асобы, высланыя з краю за ўдзел у паўстанні, павінны былі прадаць іх на працягу двух гадоў асобам рускага паходжання праваслаўнага ці пратэстанцкага веравызнання. Яны маглі і абмяняць іх на маёнткі, якія знаходзіліся на тэрыторыі велікарускіх губерняў [35].

Секвестраваныя маёнткі, якія не былі прададзены па добраахвотнаму пагадненню, прадаваліся ўладамі з публічных таргоў. У выпадку, калі таргі не адбываліся, то маёнткі пераходзілі ў казну з выплатай ўладальніку 5 % рэнты [36].

Для рускіх пакупнікоў секвестраваных маёнткаў прадстаўляліся

значныя льготы. Так, калі такія маёнтка быў закладзены ў крэдытных установах альбо на ім ляжалі казённые даўгі, то пакупніку прадстаўлялася права ўзяць на сябе той ці іншы доўг у памеры, не перавышаючым ацэначны кошт маёнтка. Пры гэтым ён абавязаны быў выплачваць першы па правілах, якія існавалі для крэдытных устаноў, а другі на працягу 37 гадоў, уносячы 6 % штогод [36].

У пяці беларускіх паветах Віцебскай губ. было канфіскавана 17 маёнткаў (15746 дзес. зямлі) і столькі ж секвестравана (31136 дзес. зямлі) [37, л. 12-13; 38, с. 206-19]. У шасці паветах Гродзенскай губ. секвестру падлягалі 58 маёнткаў з агульнай плошчай зямлі ў 84999 дзес. Усяго ж у 5 заходніх губернях да казны адышло 256 канфіскаваных маёнткаў [39, с. 6-19; 40, л. 120]. З канфіскаваных маёнткаў былі ўтвораны зямельныя дзялянкі ў 50—1000 дзес. зямлі для продажу іх асобам рускага паходжання, а таксама дзялянкі ў 20—50 дзес. для раздачы рускім настаўнікам і вясковым пісарам [41, с. 19].

Для арганізацыі скупкі маёнткаў у 1866 г. было заснавана таварыства пакупнікоў маёнткаў у заходніх губернях з устаўным капіталам 5 млн. р. Перад таварыствам была пастаўлена задача ўраўняць у Заходнім краі рускае землеўладанне з мясцовым каталіцкім. Але справа практычна не рухалася, бо сярод асоб рускага паходжання амаль не знаходзілася жадаючых купляць землі з публічных таргоў. Таму секвестраваныя маёнткі пераходзілі пад юрысдыкцыю Міністэрства дзяржаўнай маёмасці, якое прадавала іх на больш ільготных умовах без таргоў. Такім чынам міністэрства змагло прадаць 1092 асобам казёнай зямлі, фермаў і прыватных маёнткаў плошчай 516200 дзес. [42, с. 117]

У далейшым палітыка царызму ў адносінах да дваран-католікаў рабілася больш жорсткай, а рускім землеўладальнікам прадстаўляліся новыя льготы. Справа ў тым, што планы па насаджэнні ў краі рускага землеўладання зрываліся. Камітэт Міністраў, які прааналізаваў гэта становішча, прыйшоў да высновы, што адной з прычын такой з'явы былі пэўныя абмежаванні: забарона аддаваць купленыя маёнткі ў арэнду яўрэям і католікам і разам з гэтым мець іх у якасці ўпраўляючых. Таму ўжо з 1867 г. у маёнтках яўрэі атрымалі права быць вінакурамі, арандатарамі карчмы, а таксама ўпраўляючымі млыноў і заводаў [41, с. 19-213].

Для дваран-католікаў жа з'явіліся новыя абмежаванні ў землеўладанні. 14 красавіка 1866 г. цыркулярам начальніка Паўночна-Заходняга краю забаранялася набываць нерухомасць у гарадах католікам, у якіх маёнткі былі секвестраваны. Нават дваранам-католікам, якія перайшлі ў праваслаўе, з 1868 г. не дазвалялася купляць землі. З 17 кастрычніка 1869 г. такая забарона тычылася і асоб пратэстанцкага веравызнання, жанатых на каталічках, у якіх дзеці былі рымска-каталіцкага веравызнання [44, л. 54]. Напрыклад, у 1870 г. на падставе гэтага законапалажэння Віленскім генерал-губернатарам было адхілена хадайніцтва на куплю зямлі буйному памешчыку Мінскага павета, уладальніку маёнтка Станькава, двараніну-пратэстанту К. Гарцінгу [45, л. 237-241].

У 1875 г. Камітэт Міністраў прааналізаваў вопыт дзейнасці па ўка-

раненні рускага землеўладання і прыйшоў да несучасальных вынікаў. Ён вымушаны быў канстатаваць, што “маёнткі, набытыя рускімі, прыйшлі да заняпаду, таму што ўладальнікі іх часта мяняліся, весці гаспадарку самастойна не жадалі” [41, с. 213]. Пасля таго, як былі вычарпаны крыніцы льготнага распродажу зямель (канфіскаваныя, секвестраваныя, казённые), Міністэрства дзяржмаёмасці з 1887 г. перастала выдаваць пасведчанні на права атрымання льгот і пазык пры куплі зямлі ў Заходнім краі. Адначасова было скасавана і таварыства пакупнікоў маёнткаў [46].

Паводле закону ад 1 лістапада 1886 г. права выдачы пасведчанняў было перададзена генерал-губернатарам і губернатарам. Гэта мера прывяла да неабмежаванага самавольства з боку губернатараў. Яны дзейнічалі паводле свайго меркавання, і іх рашэнні не маглі быць абскарджаны [44, л. 54].

Дваране-католікі імкнуліся абыйсці абмежавальныя законы. Нярэдка яны набывалі землі на імя акцыянерных таварыстваў альбо падстаўных асоб. Іншы раз яны давалі пазыкі рускім землеўладальнікам пад залог маёнткаў і па сутнасці становіліся іх уласнікамі. Каб перакрыць і гэтыя каналы, па новых правілах ад 27 снежня 1884 г. забаранялася рабіць закладныя (пад залог маёмасці браць грошы ў прыватнай асобы) на імя асоб польскага паходжання. Закладныя, зробленыя да з’яўлення новых правіл, мелі сілу да сканчэння тэрміну, а бестэрміновыя — на працягу 10 гадоў [47].

Для акцыянерных кампаній і таварыстваў права набыцця зямельнай уласнасці ў Заходнім краі абмяжоўвалася памерам не звыш 200 дзес. [47].

Яшчэ раз падкрэслівалася, што здача маёнткаў у арэнду католікам забараняецца. Хаця было і адно выключэнне. Так, у выпадку, калі арэндатар-католік абяцаў на працягу першых 12 гадоў пабудаваць фабрыку ці завод у арандуемым ім маёнтку, то арэндны кантракт мог заключацца на тэрмін да 30 гадоў [47].

У 1891 г. у сувязі з тым, што дзеянні ўлад па насаджэнні рускага землеўладання ў краі не прывялі да станоўчых вынікаў, Камітэт Міністраў вырашыў зрабіць больш жорсткімі правілы 1884 г. З гэтага часу для католікаў-дваран забаранялася і перадача маёнткаў у пажыццёвае ўладанне мужа ці жонкі, калі меліся дзеці альбо іншыя спадчыннікі. Гэта дапаўненне і правілы 1884 г. атрымалі сілу закону 3 лютага 1891 г. [26, с. 216].

Вера ўладаў у заахвочванне рускіх пры набыцці зямель у краі прамымі грашовымі льготамі слабела. Так, на справаздачы Віцебскага губернатара за 1891 г., які прапанаваў выдаваць пазыкі рускім пакупнікам у памеры 3/5 кошту прытаргаванай зямлі і выплатай зменшаных працэнтаў, Александр III напісаў: “Можна прадставіць меркаванні, але я сумняваюся, што гэта прынясе карысць” [26, с. 219].

У сувязі з гэтай прапановай міністр фінансаў Бунге зазначыў: “Вынікі, якіх дасягнуў урад прынятымі мерамі, былі вельмі нязначнымі. Само абмежаванне дзейнасці палякаў на ніве дзяржаўнай службы засяродзіла іх дзейнасць па гаспадарцы, якая бяспрэчна зрабіла вялікія поспехі і з нядбайнай, панскай пераўтварылася ў эканамічную памешчыцкую” [26, с. 222].

Вынікам усіх гэтых абмежаванняў з'явілася поўная забарона на земленабыццё для ўсіх асоб каталіцкага веравызнання, за выключэннем сялян. За апошнія 30 гадоў пасля прыняцця закону ад 10 снежня 1865 г. толькі некалькі хадайніцтваў дваран-католікаў былі задаволены з асабістага дазволу манарха. Абсалютная большасць такіх дваран вялі сялянскі вобраз жыцця і асабіста займаліся гаспадаркай. Частка дваран-католікаў атрымала дазвол на набыццё зямлі за актыўны ўдзел у руска-турэцкай вайне 1877—1878 гг. [48, л. 44-45].

Да канца XIX ст. у канцылярыі імператара такіх хадайніцтваў набіралася вялікае мноства. Таму з 4 сакавіка 1899 г. міністру ўнутраных спраў было даручана разглядаць асабіста гэтыя хадайніцтвы і даваць дазвол на набыццё зямлі мясцовым урадзэнцам каталіцкага веравызнання, якія вялі сялянскі вобраз жыцця і самі гаспадарылі. Але колькасць зямлі, якая знаходзілася ва ўласнасці прасіцеля, разам з купленай, не павінна была быць большай за 60 дзес. на сям'ю [48, л. 44-45].

Здавалася б, новыя правілы сталі некаторай ільготай у параўнанні з законам ад 10 снежня 1865 г. Аднак на самой справе атрымалася адваротнае, таму што па згаданаму закону забаранялася набываць землі асобам польскага паходжання, г. зн. у некаторых выпадках пад гэты абмежавальны закон раней не пападалі беларускія дваране-католікі, якія маглі купляць любыя памеры зямлі. Па новых жа правілах усім католікам, у тым ліку і беларусам, забаранялася набываць звыш 60 дзес.

Пазней пры міністры ўнутраных спраў Плевэ вобласць прымянення закону ад 4 сакавіка 1899 г. стала яшчэ больш абмежаванай. Плевэ вырашыў, што новы закон нясе небяспеку рускаму землеўладанню ў краі. Ён убачыў працэс нараджэння новага класа дробных дваран-католікаў, варожа настроеных супраць царскіх улад. Ужо з лютага 1903 г. па ініцыятыве Плевэ, за вельмі рэдкай выключэннем, была часова прыпынена выдача гэтай катэгорыі дваран пасведчанняў на куплю зямлі. Так, калі з 1865 да 1876 г. права на набыццё зямлі атрымалі 25 дваран-католікаў Мінскай губ. на агульную плошчу 105435 дзес., то за 5 месяцаў 1904 г.— 6 дваран на 58 дзес. зямлі [49, с. 1-185; 50, л. 203].

21 ліпеня 1904 г. Мікалай II зацвердзіў асноўныя палажэнні даклада Плевэ аб парадку набыцця зямлі католікамі ў Заходнім краі. Гэтыя палажэнні яшчэ больш абмяжоўвалі закон ад 4 сакавіка 1899 г. Так, цяпер зямельная ўласнасць магла купляцца католікамі толькі, калі: 1) набываемая зямля была пэўны час у фактычным валоданні пакупніка, і то пры ўмове, што яна была акультурана; 2) жонка і дзеці прытрымліваліся праваслаўнай веры; 3) зямля набывалася ў складзе таварыства. Пры гэтым астатнія члены таварыства ўжо атрымалі пасведчання на права куплі зямлі ад мясцовых улад [48, л. 45-46].

Такім чынам, новы закон практычна забараніў правы набыцця зямлі ў краі ўсімі католікамі, за выключэннем сялян.

Палітычныя падзеі буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі, імкненне самаўладдзя абмежаваць сепаратызм дваран-палякаў, а таксама адарваць ад іх значную частку беларускіх дваран-католікаў прывялі да прыняцця новага

закону 1 мая 1905 г. У адпаведнасці з ім асобы польскага паходжання маглі арандаваць у краі землі на тых жа падставах, што і рускія, без абмежавання тэрміну. Яны атрымалі права і купляць землі ў пажыццёвае валоданне, але толькі ў палякаў, як і браць іх у залог [51].

Асобы, якія лічыліся палякамі, з дазволу мясцовых вышэйшых уладаў маглі купляць землі не толькі ў палякаў, але і ў асоб іншых нацыянальнасцяў, але толькі калі існавала неабходнасць скасавання цераспалосіцы альбо гаспадарчага акруглення межаў уладання. Ім дазвалялася таксама набываць зямлю для прамысловых мэт, але не звыш 60 дзес. Пры гэтым драконаўскія палажэнні ад 1 лістапада 1886 г. аб парадку выдачы пасведчанняў адмяняліся [51.]

З заканчэннем першай рэвалюцыі, калі пагроза існаванню імперыі адпала, царскія ўлады пачалі абмяжоўваць ільготы, дадзеныя законам ад 1 мая 1905 г. Так, 4 лістапада 1909 г. з боку МУС паследавалі тлумачэнні губернатарам аб парадку прымянення артыкула 3 названага закону, па якому палякам дазвалялася купляць да 60 дзес. зямлі ў краі для будаўніцтва фабрык і заводаў. У гэтых тлумачэннях, у прыватнасці, адзначалася, што закон ад 1 мая 1905 г. быў скіраваны на задавальненне патрэб толькі мясцовай прамысловасці, а гэта не азначала даваць права кожнаму пажадаўшаму паляку купляць землі з прамысловай мэтай. Апляценне Заходняга краю сеткаю “польскіх” гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў супярэчыла палітыцы ўрада. Таму прэм’ер-міністр П. А. Сталыпін зазначаў, што падобныя хадайніцтвы аб куплі зямлі неабходна задавальняць “не ў інтарэсах прасіцеля, а мясцовых гандлёва-прамысловых патрэб. Пры адсутнасці ж у губернскага начальства поўнай перакананасці ў тым, што зямля набываецца менавіта для прамысловых мэт і што эксплуатаемы промысел адказвае мясцовым патрэбам, я лічу больш асцярожным — узбуджаныя хадайніцтвы адхіляць. Агульнае накіраванне маёй думкі зводзіцца да наступнага — прымяненне артыкула 3 павінна быць не правілам, а выключэннем” [52, л. 5-7].

У сувязі з тым, што ў законе ад 1 мая 1905 г. не канкрэтызавалася, каго ж разумець пад тэрмінам “асоба польскага паходжання”, Сенат 21 чэрвеня 1910 г. растлумачыў, што “пад выражэннем “асоба польскага паходжання” неабходна разумець не навогул католікаў, а толькі палякаў і тых заходніх ураджэнцаў, якія засвоілі польскую нацыянальнасць” [52, л. 76].

Такім чынам, закон ад 1 мая 1905 г. значна ўрэзваўся. Гэтыя тлумачэнні па сутнасці вярталі расійскае заканадаўства да сумнавядомага закону ад 10 снежня 1865 г.

Вынікам палітыкі царызму ў адносінах да памеснага дваранства каталіцкага веравызнання была кансервацыя феадальных форм землеўладання, пераразмеркаванне яго з рук католікаў у рукі асоб рускага паходжання, у асноўным праваслаўных, ці інакш, рускіх дваран. Гэта не магло не сказацца адмоўна на зямельных мабілізацыйных працэсах, пераходзе ад саслоўнага да бессаслоўнага, капіталістычнага, землеўладання.

На змяншэнні землеўладання дваран-католікаў, а таксама на згортванні

іх прамысловай і сельскагаспадарчай дзейнасці адбіліся і разнастайныя абмежаванні на перамяшчэнне прадстаўнікоў рымска-каталіцкага веравызнання (за выключэннем сялян) і розныя штрафы і паборы, уведзеныя царскімі ўладамі пад час паўстання і пасля яго. Законы ваеннага становішча мелі дачыненне ў першую чаргу да дваранства з мэтай утрымаць яго ад удзелу ў паўстанні і аказанні дапамогі паўстанцам. У прыватнасці, мужчыны не мелі права аддаляцца ад свайго месца жыхарства больш за 30 вёрст без дазволу начальства, як і збірацца групамі [53]. Гэта забарона дзейнічала і пасля падаўлення паўстання. Так, у 1867—1868 гг. у Гродзенскай губ. быў распачаты шэраг адміністрацыйных спраў за ўдзел памешчыкаў у “нелегальных з’ездах”. Напрыклад, 1 студзеня 1867 г. у маёнтку Куплін І. Корсака Пружанскага павета сабраліся 11 памешчыкаў. Маёр корпуса жан-дараў расцаніў гэта як нелегальны з’езд. Усе ўдзельнікі былі аштрафаваны ад 20 да 150 руб. А адзін з іх з прычыны адсутнасці грошай вымушаны быў трое сутак адсядзець у турме [54, л. 1-66]. 2 лютага 1868 г. жандарская ўправа гэтага ж павета данясла, што ў памешчыка Трамбіцкага сабраліся тры двараніны. Як пазней высветлілася, яны з’ехаліся для гульні ў карты. Такая забава каштавала ім папярэджання губернатара [55, л. 1, 3].

Спачатку штрафы нічым не рэгламентаваліся. У выніку мясцовая адміністрацыя ўсіх узроўняў пераўтварыла іх у крыніцу сваіх дадатковых даходаў. Вымаганні, відаць, набылі ўсеагульны характар, што вымусіла Віленскага генерал-губернатара фон Каўфмана хоць неяк упарадкаваць сістэму штрафаў. Распараджэннем ад 4 лютага 1866 г. павятовыя ўлады маглі падвяргаць штрафам асоб толькі з дазволу губернатараў. Былі акрэслены і праступкі, за якія мясцовыя жыхары маглі быць пакараны. Гэта — ужыванне польскай мовы ў грамадскіх месцах і афіцыйнай перапісцы, нашэнне жалобнага адзення, а таксама розных польскіх значкоў, непавага да абрадаў праваслаўнай царквы і святарства, адмоўныя водзывы на дзеянні ўрада, і навогул, “распаўсюджванне і падтрымка ў розных сляях грамадства польскага пачатку” [56, с. 31]. Зразумела, што ўсе гэтыя правіннасці і штрафы за іх датычыліся дваранства рымска-каталіцкага веравызнання. Губернатарам прадстаўлялася права штрафваць у памеры ад 1 да 100 руб., а звыш гэтага — толькі з дазволу генерал-губернатара [56, с. 31].

Мясцовая адміністрацыя ў поўнай меры выкарыстоўвала свае правы. Так, у 1868 г. па даручэнні Гродзенскага віцэ-губернатара расследавалася справа аб арганізацыі імянін дваранкі Кераноўскай, на якіх нават у прыватнай абстаноўцы ўжывалася польская мова [57, л. 1-51].

Рэпрэсіі працягваліся і ў наступныя гады. У прыватнасці, у 1884 г. былі пакараны дваране-католікі за арганізацыю спектакля і латарэі ў маёнтку Гутоўскага Брэсцкага павета па збору грошай на помнік паэту Адаму Міцкевічу [58, л. 1-3, 12].

На дваран не толькі накладваліся падобныя штрафы, але і для мясцовых памешчыкаў быў уведзены асобы кантрыбуцыйны збор у памерах 10 % даходу з іх маёнткаў. Дваране, якія валодалі дамамі ў гарадах, плацілі збор у 1 % ад іх вартасці [59, с. 296-297]. Як надзвычайная мера гэта кантры-

буцця першапачаткова ўводзілася для ўсіх мясцовых памешчыкаў, незалежна ад іх веравызнання. З самага пачатку рускія землеўладальнікі выказалі незадавальненне такой палітыкай. На што М. Мураўёў адказаў, што гэта мера не тып накіравання, а адна з форм садзейнічання ўраду, які вымушаны марнаваць велізарныя сродкі на абарону прыхільнікаў Расіі ад мяцежнікаў [59, с. 299-300]. Але ўжо праз некалькі месяцаў царскія ўлады заўважылі варожыя адносіны рускіх памешчыкаў да нацыянальна-вызваленчага руху ў краі. У сувязі з такой пазіцыяй Заходні камітэт у ліпені 1863 г. знізіў кантрыбуцыйны збор з рускіх памешчыкаў да 2,5 %, а вясной 1864 г. поўнасьцю вызваліў іх ад гэтай павіннасці. На пачатку 1865 г. такога ж гонару былі ўдастоены і остзейскія землеўласнікі [60, л. 217-221; 61, л. 276-278]

Для таго каб уявіць, у якім складаным становішчы апынуліся дваране-католікі пасля ўвядзення кантрыбуцыйнага збору, звернемся да вынікаў, падведзеных спецыяльнай камісіяй па даследаванні сельскай гаспадаркі ў Расіі. Так, камісія адзначыла, што ў Рэчыцкім павеце Мінскай губ. у аднаго буйнога землеўласніка раней утрымлівалася 20 тыс. авечак. Да 1869 г. усе яны былі вельмі танна прададзены на мяса, каб выплаціць памер першай кантрыбуцыі [62, с. 128]. Навогул жа ў 1869 г. дзесяціпрацэнтны збор з маёнткаў памешчыкаў у Віленскай губ. склаў 255430 руб., Віцебскай — 143600, Гродзенскай — 307460, Мінскай — 281380 і Магілёўскай — 129800. Такім чынам, памешчыкі-католікі пяці заходніх губерняў заплацілі 1118 тыс. руб. [63, л. 9]. Акрамя гэтага, яны плацілі і звычайныя падаткі, як і рускія дваране: губернскі земскі, дзяржаўны пазямельны, прыватны дваранскі. Сума іх налічвалася з плошчы прыдатнай зямлі і лесу. Памеры гэтых падаткаў увесь час павялічваліся. Калі ў 1866—1869 гг. землеўласнікі Чавускага і Горыцкага паведаў плацілі да 41/8 кап. з дзесяціны зямлі, то ў 1869 г. — 7 кап., а ў 1871 г. — 91/24 кап. У 1872 г. усе прыватныя землеўласнікі Віцебскай губ. плацілі падаткі па 16 кап. з дзесяціны, а для дваран губерні сярэдні памер падаткаў за 1872—1883 гг. склаў з дзесяціны прыдатнай зямлі 21,3 кап. і лесу — 6,5 кап. За гэты ж час дваране-католікі з улікам 10 % збору плацілі адпаведна 35,7 кап. і 9,0 кап. [62, с. 162; 64, с. 289].

Акрамя гэтага, дваране рымска-каталіцкага веравызнання па распараджэнні Віленскага генерал-губернатора Патапава з 1866 г. павінны былі адбываць і натуральныя павіннасці, аднолькава як і сяляне. З 1842 г. на іх быў ускладзены і абавязак рамантаваць і будаваць праваслаўныя храмы. Цяпер жа дваране-католікі павінны былі выплачваць падатак на ўтрыманне праваслаўнага святарства. Гэтыя грошы ішлі на будаўніцтва ці рамонт дамоў папоў і дыяканаў, іх гаспадарчых памяшканняў [65, л. 149-166]. Так, памешчыкі Мінскай губ. у 1869 г. на гэтыя мэты заплацілі падатак у памеры 1,25 кап. з дзесяціны зямлі [62, с. 157]. Але, відаць, і ён паступова павялічваўся. У 1872—1883 гг. дваране Віцебскай губ. выплачвалі на гэтыя мэты ўжо 2,3 кап. з дзесяціны прыдатнай зямлі і 0,6 кап. з дзесяціны лесу [64, с. 289].

Падатак на падтрымку праваслаўнага духавенства ўяўляў сабой мяжу цынiзму і амаральнасці царскіх уладаў. У той час, калі разбураліся каталіцкія

храмы ці перабудоўваліся ў праваслаўныя, калі лютавала антыкаталіцкая прапаганда, дваране-католікі вымушаны былі фінансаваць гэтыя дзікунскія мерапрыемствы.

У хуткім часе выявілася, што такая дыскрымінацыйная палітыка ў адносінах да дваран Паўночна-Заходняга краю не прыносіла палітычных дывідэндаў царызму. Абвастраўся сепаратызм дваран-католікаў. У канцы 60-х гадоў была створана спецыяльная камісія пры Міністэрстве фінансаў для перагляду кантрыбуцый. У сваіх рашэннях яна зыходзіла з жадання ўрада падкупіць частку дваран-католікаў і ў той жа час не паменшыць крыніц даходу дзяржаўнага казначэйства. Справа ў тым, што з сумы, атрыманай у выглядзе кантрыбуцый, выдаваліся ў краі 50 % надбаўкі да жалавання чыноўнікам, утрымліваліся жандарскія каманды і г. д. Адмова ад працэнтных збораў азначала ўскладанне гэтых мільённых расходаў на казну. Таму вырашылі паступова скарачаць зборы за кошт памяншэння колькасці тых памешчыкаў, якія даказалі сваю палітычную добранадзейнасць [66; 67; 68, л. 13]. Так, у Мінскай губ. губернатар хадайнічаў аб вызваленні ад выплаты кантрыбуцый 131 памешчыка пад маркай іх поўнай палітычнай надзейнасці [56, с. 70].

Зразумела, усё гэта выкарыстоўвалася ў прапагандысцкіх мэтах, каб раскалоць адзіны апазіцыйны фронт дваран-католікаў. Гэта ж рабілася і пры вызваленні ад выплаты працэнтных збораў малалікіх груп памешчыкаў — псіхічна хворых, малалетніх сірот, афіцэраў-пенсіянераў па раненню, а таксама раненых пад час руска-турэцкай вайны [69, л. 8]. Так, у Сенненскім павеце Магілёўскай губ. па гэтым палажэнні было вызвалена ад кантрыбуцый 14 маёнткаў з 165 [70, л. 4-17]. Начальнік краю прызнаваўся: у такім выпадку “польскае насельніцтва пераконвалася, што тыя з яго асяроддзя, якія аказаліся адданымі свайму доўгу і пралілі сваю кроў за цара і айчыну, не засталіся па-за ўвагай імператара” [56, с. 70].

Кантрыбуцыйны збор канчаткова быў скасаваны толькі ў 1897 г. [71], а падатак на падтрымку праваслаўнага духавенства так і застаўся. Пры раскладцы збораў на 1911—1913 гг. дваране-католікі Віленскай і Гродзенскай губерняў на падтрымку праваслаўнага духавенства павінны былі ўнесці адпаведна 54460 руб. і 49160 руб. У той жа час саслоўныя ўзносы дваран усіх канфесій (утрыманне канцэлярыі прадвадзіцеляў дваранства, дэпутацкіх сходаў, дваранскіх апек і г. д.) склалі 38834 руб. у Віленскай губ. і 41354 руб. у Гродзенскай губ. [72]. Такая палітыка царызму не магла не выклікаць незадаволення вышэйшага саслоўя рымска-каталіцкага веравызнання краю.

Асновай вытворчых адносін пасля скасавання прыгону ў сельскай гаспадарцы становіцца зямля. Рэформа 1861 г. не магла ліквідаваць дваранска-памешчыцкага землеўладання. Яна і пазнейшыя законы далі прастору да пераходу ад саслоўнай (нагадаем, што раней права на валоданне населенымі землямі мелі толькі патомныя дваране) да бессаслоўнай зямельнай уласнасці, пераўтварыўшы зямлю ў звычайны тавар. Набываць яе ці прадаваць, як паказана вышэй, маглі прадстаўнікі амаль усіх саслоўяў. Як нам падаецца, у гэтым галоўны буржуазны сэнс рэформы 1861 г. Іншая

справа, што існавалі ці былі пазней прыняты абмежавальныя законы ў дачыненні да дваран-католікаў, сялян з абшчынным ці падворным надзелам, да яўрэйскага насельніцтва і г. д. Асабліва гэта тычылася паўночна-заходніх і паўднёва-заходніх губерняў. Так, у Магілёўскай губ. з 1863 да 1882 г. дваранамі-католікамі было куплена толькі 33210 дзес., а некатолікамі — 484167 дзес. зямлі [73, с. 275-290]. Гэта палітыка была прадиктавана больш палітычнымі, чым эканамічнымі матывамі. Таму вольная мабілізацыя зямлі ў гэтым рэгіёне была парушана, што ў значнай меры спрыяла захаванню дваранскага землеўладання. Аб гэтым сведчаць і статыстычныя даныя. У Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губернях у 1862 г. дваране мелі 11414 тыс. дзес. зямлі. Да 1909 г. яе плошча паменшылася на 3135 тыс. дзес., альбо на 27,5 %, і складала 8279 тыс. дзес. У той жа час у 47 губернях Еўрапейскай Расіі дваранскае землеўладанне за гэтыя гады скарацілася з 87181 тыс. да 45617 тыс. дзес., ці на 47,7 % [74, с. 66-67]. Калі ў 1862 г. доля дваранскіх зямель у 5 заходніх губернях складала 13,1 % ад землеўладання вышэйшага саслоўя Еўрапейскай Расіі, то ў 1909 г. паднялася да 18,1 % [74, с. 66-67].

Для таго каб вызначыць дынаміку дваранскага землеўладання на тэрыторыі сучаснай Беларусі, можна выкарыстаць вынікі пазямельных перапісаў 1877 і 1905 гадоў, дзе ёсць папавятовыя даныя.

З дадатку 2 відаць, што за 28 гадоў змяншэнне дваранскага землеўладання ў Беларусі складала ўсяго толькі 10,8 %. Але гэты працэс працякаў неаднолькава ў розных губернях. Найбольшае абсалютнае і адноснае змяншэнне адбылося ў Магілёўскай губ. і шасці паветах Гродзенскай губ. У Мінскай жа губерні наглядалася адваротная з’ява [Д. 2]. Хутчэй за ўсё гэта тлумачыцца недасканаласцю метадыкі падлікаў пад час пазямельных перапісаў. Так, у 1877 г. ўлічваліся толькі прыдатныя землі. Па перапісу ж 1905 г. статкамітэты імкнуліся ўлічыць усё прыватнае землеўладанне, хаця і абапіраліся ў асноўным на даныя акладных кніг. Аб гэтым сведчаць і падлікі колькасці зямель вышэйшага саслоўя па выніках гандлёвых здзелак за той жа 1877 г., дзе ўлічвалася ўся плошча дваранскага землеўладання. Шкада, што адсуніваюць павятовыя звесткі. Таму можна параўнаць плошчу ўсёй дваранскай зямлі па пяці губернях з вынікамі пазямельнага перапісу 1877 г.

Як бачым, перапіс 1877 г. не ўлічыў балоты і няўдобіцы не толькі ў Мінскай губерні, але і ў астатніх чатырох. Аб больш дасканалай метадыцы падлікаў дваранскага землеўладання пад час перапісу 1905 г. сведчаць даныя дадаткаў 3 і 4.

Відаць, у 1877 г. дваране-латыфундысты асабліва і не прэтэндавалі на балоты і няўдобіцы. Тым больш што за іх яны не плацілі падаткаў. Аб гэтым сведчаць і выказванні Магілёўскага губернскага статкамітэта, дзе, у прыватнасці, адзначалася: “...недакладнасць памераў уладанняў пры перапісах тлумачыцца тым, што самі ўласнікі маёнткаў маюць неяснае ўяўленне аб колькасці ў іх зараснікаў і няўдобіц” [75, с. 753]. Між іншым, ва ўсіх афіцыйна-статыстычных дакументах за адзінку вымярэння прымалася “указная”, ці казённая дзесяціна ў 2400 кв. саж. На самой жа справе шмат у

якіх маёнтках улік зямель, асабліва ворных і лугавых, вёўся ў “эканомных”, ці “гаспадарчых” дзесяцінах памерам у 3200 кв. саж. Зразумела, уласнікам было выгодна выкарыстоўваць “гаспадарча-эканомныя” дзесяціны, таму што ўсе ўрочныя работы вяліся і разлічваліся падзесяцінна. Акрамя гэтага, большасць землеўласнікаў, і асабліва сялян, не мелі ўяўлення аб адзінцы вымярэння. Лічылася, што казённая дзесяціна складае прамавугольнік, у якім сума двух сумежных старон раўнялася 100 пагонным сажанням. Яны зыходзілі з таго, што прамавугольнік са старанамі ў 60 і 40 саж. складае роўна казённую дзесяціну. Так, прамавугольнік са старанамі ў 90 і 20 саж. лічыўся большым за казённую дзесяціну, таму што сума раўнялася 110 саж [75, с. 753].

На пачатку ж XX ст., калі з развіццём жывёлагадоўлі павялічыліся патрэбы на пашу, сена, то такія землі набылі адпаведную каштоўнасць. Акрамя гэтага, з канца 70-х гадоў былі праведзены значныя работы па асушэнні балот у Мінскай губ. Да канца XIX ст. у Мінскай і Гродзенскай губернях 800 тыс. дзес. забалочаных зямель былі ўведзены ў сельскагаспадарчы зварот і тым самым падлягалі падаткаваму абкладанню.

Параўнальныя лічбы плошчы дваранскага землеўладання [Д. 4] за 1905 г. адрозніваюцца толькі на 1,8 %. У Мінскай губ. яшчэ менш — на 0,7 %, у той час як у 1877 г. розніца складала 20,9 %. Такім чынам, пад час перапісу 1877 г. недалік дваранскага землеўладання ў Мінскай губ. склаў самае малое 800 тыс. дзес. З улікам гэтай папраўкі зямельны фонд вышэйшага саслоўя Мінскай губ. у 1877 г. складаў каля 4500 тыс. дзес. У адпаведнасці з папраўкай дваранскае землеўладанне ў гэтай губерні да 1905 г. зменшылася прыблізна на 10 %, а ў 35 беларускіх паветах не на 10,8 %, а як мінімум, на 16 %.

Нават з улікам гэтай карэкціроўкі дваранскае землеўладанне на тэрыторыі Беларусі скарачалася больш павольна, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі. Там яно з 1877 да 1905 г. паменшылася на 27,2 % [76, с. 30]. Вызначыць дынаміку дваранскага землеўладання з 1905 да 1914 г. на сучаснай тэрыторыі Беларусі вельмі складана. Пазямельных перапісаў у гэты час не праводзілася. Ёсць даныя губернскіх статкамітэтаў альбо казённых палат толькі па 6 беларускіх паветах Гродзенскай і Магілёўскай губ., а таксама па трох паветах Мінскай губ. і па Віцебскаму павету. Як паказваюць даныя дадатку 5, колькасць дваранскай зямлі ў Магілёўскай губ. паменшылася ў параўнанні з 1877 г. амаль у 2 разы ў 1912 г., а ў беларускіх паветах Гродзенскай губ. да 1913 г. — на адну трэць. У трох паветах Мінскай губ. яна скарацілася да 1915 г. толькі на 1,0 %. У Віцебскім жа павеце адбылося памяншэнне дваранскага землеўладання да 1905 г. і невялікае павелічэнне да 1911 г. (на 5,1 %). Такім чынам, дадатак 5 паказвае, што пасля 1905 г. толькі ў Віцебскім павеце наглядаўся рост дваранскага землеўладання, хаця ў цэлым па 5 заходніх губернях дваранскае землеўладанне з улікам гэтай карэкціроўкі на тэрыторыі Беларусі скарачалася больш павольна, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі.

Зямельнае “збядненне” яшчэ не раскрывае і не тлумачыць усёй складанасці працэсу эвалюцыі землеўладання памеснага дваранства.

Да рэформы 1861 г. купля-продаж зямлі былі толькі ў руках памеснага дваранства — галоўнага і амаль адзінага ўладальніка прыватнай зямельнай уласнасці. Уся зямельная мабілізацыя зводзілася да пераходаў выключна ўнутры саслоўя. Праўда, з 1801 г. асобам з іншых саслоўяў давалася права на набыццё ненаселеных зямель. Пасля 1861 г. пачынаецца перыяд больш вольнай мабілізацыі з удзелам усіх саслоўяў. Гэты працэс узмацніўся пад час правядзення сталыпінскай аграрнай рэформы, калі на рынак паступіла і былая надзельная зямля.

У парэформенны перыяд асноўным прадаўцом зямлі з'яўлялася патомнае дваранства. З 1863 да 1892 г. дваране, афіцэры і чыноўнікі 6 заходніх губерняў прадалі 6804 тыс. дзес. зямлі. За гэта 30-годдзе яны ў сярэднім у год прадавалі па 226,8 тыс. дзес. З 1895 г. да 1909 г.* дваранамі 5 заходніх губерняў было прададзена 3975 тыс. дзес., альбо 331,3 тыс. дзес. у сярэднім у год [Д. 5, 6].

Разам з гэтым дваранства выступала не толькі першым прадаўцом, але і найбольш плацёжаздольным пакупніком на зямельным рынку. За першае дзесяцігоддзе (1863—1872 гг.) вышэйшае саслоўе 6 заходніх губерняў купіла зямлі на 24,9 % больш, чым прадало. Прычына такой з'явы ў тым, што на гэты перыяд прыпадае масавая распрадажа царскім урадам рускім дваранам казённых і ўдзельных зямель па вельмі нізкіх цэнах без публічных таргоў. Пасля паўстання 1863 г. такім чынам было прададзена больш за 500 тыс. дзес. зямлі [77, с. 105]. У наступныя гады дваранства больш прадавала зямлі, чым купляла. Так, у 1873—1882 гг. працэнт куплі ад продажу склаў 88,1, у 1883—1892 гг.— 63,2, а за 12 гадоў з 1895 да 1909 г.* — 64,9 [Д. 5, 6]. Як бачым, хаця дваранскае землеўладанне паступова скарачалася, але і на пачатку XX ст. больш чым палова зямлі пераразмяркоўвалася ўнутры саслоўя.

Працэс пераходу ад саслоўнага да бессаслоўнага землеўладання больш наглядна паказваюць дадаткі 7, 8, 9 якія адлюстроўваюць суадносіны ўдзелу дваран у куплі зямлі ў параўнанні з іншымі саслоўямі.

Працэнт удзелу дваран у куплі зямлі змяншаўся больш наглядна на фоне іншых саслоўяў. Так, у 1863—1872 гг. ён склаў 75,6 %, у 1873—1882 гг.— 66,7, 1883—1892 гг.— 61,6, а з 1895 да 1909 г.— прыкладна 46,5 % [Д. 8, 9]. У 1896 г. дваране ўпершыню купілі зямлі менш, чым іншыя саслоўі. З 1905 да 1909 г. апошнія на зямельным рынку захапілі лідэрства.

Дзве плыні — продаж і купля зямлі вышэйшым саслоўем мелі для дваранства больш глыбокае значэнне, чым можа паказацца на першы погляд. Нельга не заўважыць, што сярэднія памеры продажу і куплі адрозніваліся паміж сабой. Так, калі ў 1863—1872 гг. працэнт сярэдняга памеру купленай зямлі дваранамі складаў 132,5 % да прададзенай, то ў 1883—1892 гг.— ужо 323,9 %, г. зн. быў большы ў 3,2 разы. Праўда, з 1895 да 1909 г. ён паменшыўся да 246,2 % [Д. 8, 9]. Але найменшы працэнт выпадае на гады Першай расійскай рэвалюцыі, калі востра было пастаўлена пытанне аб

* Без 1897, 1901, 1904 гадоў.

ліквідацыі памешчыцкіх латыфундый. 1908 і 1909 гады даюць ужо значнае павышэнне (больш чым у 2 разы сярэдняга памеру купленай зямлі ад прададзенай). Пры гэтым трэба мець на ўвазе тую акалічнасць, што дваране з цягам часу куплялі ўсё менш і менш зямлі ў параўнанні з іншымі саслоўямі. Гэта значыць, што дваранствам прадаваліся больш дробныя маёнткі, а купляліся больш буйныя. Аб гэтым сведчыць і тое, што кошт 1 дзес. зямлі, якая прадавалася дваранствам, быў больш высокім, чым той, якая імі куплялася [Д. 10, 11, 12]. Такія ваганні ў кошце тлумачацца павялічваюшымся попытам на невялікія ўчасткі зямлі сярод сялян. У той жа час купіць вялікі маёнтак маглі толькі вельмі заможныя.

Такім чынам, мабілізацыя зямлі садзейнічала паглыбленню сацыяльнай дыферэнцыяцыі вышэйшага саслоўя: дробна- і сярэднезямельнае дваранства прадавала свае землі, з аднаго боку, а з другога — узмацнялася частка дваран-латыфундыстаў.

Распродаж зямель вышэйшым саслоўям вёў да скарачэння і яго ўдзельнай вагі ў прыватным землеўладанні. Па даных зямельных перапісаў 1877 і 1905 гадоў па 35 беларускіх паветах яна паменшылася з 91,0 да 71,8 % [Д. 14].

Найбольш высокі працэнт дваранскіх зямель у прыватным землеўладанні захаваўся ў 4-х паветах Віленскай губ. (81,0 %) і Мінскай (76,9 %), а найменшы — у Магілёўскай (60,9 %) і 5 паветах Віцебскай губ. (62,8 %) [Д. 14]. Дваранскае землеўладанне паступова пераходзіла ў рукі паўпрывілеяваных і непрывілеяваных дарэформенных саслоўяў — купцоў, ганаровых грамадзян, мяшчан, сялян, асоб свабодных прафесій, іншаземцаў. З 1877 да 1905 г. іх зямельныя прыбыткі (без духавенства) павялічыліся на 1025975 дзес. і склалі 1829842 дзес. (19,7 %) асабістага прыватнага землеўладання. Калі ж да гэтага паказчыка дадаць і землі, якія былі куплены сялянскімі абшчынамі і рознага роду таварыствамі, то ў 1905 г. гэта лічба павялічыцца на 1079521 дзес. і дасць вынік 2909363 дзес., альбо 28,0 % усяго прыватнага землеўладання. У 1877 г. гэты паказчык быў роўны 817504 дзес., ці 8,9 % . [Д. 14]

Скарачэнне плошчы дваранскага землеўладання не ў поўнай меры адлюстроўвае характар мабілізацыйнага працэсу. Калі ў 1862—1873 гг. сярэдні кошт 1 дзес. прадаваемай дваранскай зямлі быў роўны 11,0 руб., то ў 1905—1909 гг. — 61,1 руб. Таму дваранскі зямельны фонд, які ў 1862 г. у 5 заходніх губернях складаў 11414 тыс. дзес., ацэньваўся ў 125554 тыс. руб., то ў 1909 г. 8279 тыс. дзес. каштавалі ўжо 505847 тыс. руб. Як бачым, хаця вышэйшае саслоўе і страціла частку сваіх зямель, але ў вартасных адносінах яе кошт павялічыўся ў 4 разы [Д. 12, 13, 14].

Выклікае пэўны інтарэс і пераразмеркаванне зямлі ўнутры самога вышэйшага саслоўя. Да канца XIX ст. дваране займалі першае месца сярод пакупнікоў зямлі, але куплялі яе ў асноўным у прадстаўнікоў свайго асяроддзя. Гэта значыць, што большая частка зямлі, якая паступала на рынак, пераразмяркоўвалася ўнутры саслоўя. Яшчэ больш зямлі пераходзіла з рук у рукі не шляхам куплі-продажу, а па спадчыне, дарэнню, завяшчанню, за

ўзнагароду за службу і г. д. Так, на аснове аналізу “Списка землевладельцев Минской губернии за 1876 г.” нам удалося выявіць, што з 1861 да 1876 г. праз куплю дваране набылі звыш 450 тыс. дзес. (19,6 %) зямлі, а па спадчыне, раздзельнаму акту, дарэнню, за ўзнагароду за службу — амаль 2300 тыс. дзес. [49, с. 1-185]. Калі ўлічыць, што да 1909 г. працэнт куплі дваранамі зямлі перавышаў працэнт продажу імі зямлі і што на рынак яе паступала нязначная частка, то пераход зямлі ад аднаго ўладальніка да другога адбываўся не шляхам куплі-продажу, а па-за рынкавым пераразмеркаваннем. Так, у 1905 г. у 5 заходніх губернях праз куплю-продаж прайшло толькі 405 тыс. дзес., ці 4,6 %, а ў руках вышэйшага саслоўя было канцэнтравана 8774 тыс. дзес.

Такім чынам, у парэформенныя гады наглядаўся працэс паступовага пераходу дваранскага землеўладання ў рукі іншых саслоўяў, зямля набывала статус тавару, становілася аб’ектам куплі-продажу. Паралельна з гэтым адбывалася і глыбокае ўнутрысаслоўнае пераразмеркаванне зямельнай уласнасці не столькі праз рынак, колькі шляхам па-за рыначных адносін.

У парэформенны перыяд купля-продаж зямель адбывалася рознымі шляхамі і, у прыватнасці, праз пазямельныя банкі. Яны былі не толькі важным інструментам пераразмеркавання зямельнай уласнасці, але і служылі адной з крыніц крэдытавання сельскагаспадарчай вытворчасці праз заклад зямель.

Прыватная зямельная ўласнасць у Беларусі звычайна закладвалася ў аддзяленнях наступных банкаў: Дзяржаўнага дваранскага зямельнага банка, яго Асобага аддзела, Сялянскага пазямельнага банка і акцыянерных зямельных банкаў — Тульска-Пецяўбургскага, Маскоўскага і Віленскага.

З 1886 г. у Беларусі распачалі сваю дзейнасць аддзяленні Дзяржаўнага дваранскага зямельнага банка. Гэта быў саслоўны банк. Яго мэта — падтрымка дваранскага землеўладання праз прадстаўленне доўгатэрміновых (да 66,5 гадоў) пазык пад заклад зямельнай маёмасці. Звычайна пазыкі складалі 50—60 % ад кошту закладзенай зямлі. Яны выдаваліся пад 6 % гадавых, суму з якіх пазычальнік павінен быў уносіць 2 разы на год. У выпадку нявыплаты па працэнтах закладзеная зямля прадавалася банкам іншым асобам, каб спагнаць пазыку і працэнты па ёй.

Такім чынам, банк дзейнічаў па тых жа правілах, што і ўсякая крэдытная ўстанова. Іншая справа, што яна была дзяржаўная і саслоўная. Акрамя патомных дваран, закладзі зямлю тут не маглі прадстаўнікі іншых саслоўяў. Асаблівасцю гэтага банка было і тое, што ў Беларусі і Літве, на Правабярэжнай Украіне права на атрыманне пазык не мелі дваране-католікі. Гэта быў своеасаблівы працяг палітыкі царызму ў адносінах да вышэйшага саслоўя каталіцкага веравызнання. Таму, хаця Беларусь займала 2-е месца па колькасці дваранскага землеўладання, аперацыі банка тут былі ў некалькі разоў меншымі ў параўнанні з унутранымі губернямі імперыі. Так, за 1886—1900 гг. банк выдаў пазык дваранам Еўрапейскай Расіі на 978,9 млн. руб. пад заклад 28,2 млн. дзес. [78, с. 318]. У 5 заходніх губернях на 1 студзеня 1898 г. гэтыя суадносіны раўняліся 1066 тыс. дзес. з намінальнай сумай пазык у

21839,4 тыс. руб. [79, с. 6-11]. Да 1 студзеня 1904 г. колькасць закладзенай зямлі павялічылася амаль на 500 тыс. дзес. і склала 1504 тыс. дзес. На 1 студзеня 1915 г. залог зямлі быў прыкладна такім жа — 1500 тыс. дзес. [Д. 15]. Стабілізацыя была выклікана тым, што ў 1906—1908 гг. вышэйшае саслоўе не імкнулася закладваць свае землі ў Дваранскім банку, таму што з 21 сакавіка 1906 г. банк пачаў выдаваць пазыкі не грашымі, а закладнымі лістамі. Акрамя гэтага, закладзеныя дваранскія землі, купленыя сялянамі, з 3 лістапада 1905 г. пераводзіліся на рахунак Сялянскага пазямельнага банка [80, с. 78].

На самой справе зямлі закладвалася значна больш. У дадатку 14 даецца толькі тая колькасць, якая засталася ў распараджэнні банка ў якасці залогу на момант справаздачы. Тыя ж землі, якія прадаваліся банкам за нявыплату працэнтаў альбо якія выкупляліся пазыкаатрымальнікамі, не знаходзілі тут свайго адлюстравання. Так, з 1897 да 1914 г. уключна банк прыняў пад залог 2392 тыс. дзес. і выдаў пазык на суму 74479 тыс. руб. [81]

Разам з тым на руцэ дваранам выдавалі толькі частку грошай, якія налічваліся за закладзеныя землі. У прыватнасці, на 1 студзеня 1897 г. пазычальнікам належала атрымаць 7417 тыс. руб. Але з гэтай сумы банкам было вылічана 5861 тыс. руб. для разлікаў з іншымі крэдытнымі ўстановамі, дзе папярэдне дваранамі былі атрыманы пазыкі. Такім чынам, толькі 1557 тыс. руб., ці 21,0 % было выдадзена пазычальнікам [82, с. 235]. Гэтыя даныя сведчаць аб тым, што закладваліся ў асноўным маёнткі, якія ўжо былі закладзены ў іншых крэдытных установах. Хаця сельская гаспадарка ў рыначных умовах не можа існаваць без крэдытаў, улічваючы яе сезонны характар, аднак Дваранскі банк хутчэй імкнуўся ўратаваць дваранскае землеўладанне ад пераходу яго да іншых саслоўяў, чым фінансаваў сельскагаспадарчую вытворчасць.

Акрамя гэтага, банк адстойваў інтарэсы сярэдняга і буйнога дваранскага землеўладання. Па статуту банк мог браць у заклад такую колькасць зямлі, пазыка з якой павінна складаць не менш 1 тыс. руб., г. зн., што кошт закладзенага маёнтка не мог быць меншым за 2 тыс. руб.

Аб тым, што кліентамі банка былі буйныя латыфундысты, сведчаць і даныя дадатку 14. Сярэдні памер закладзенай зямлі ў канцы XIX ст. складаў 1734,2 дзес. з паступовым драбленнем латыфундый, а таксама з тым, што неабвязкова ўся зямельная плошча закладвалася, і з павышэннем кошту зямлі, сярэдні памер закладзеных маёмасцяў памяншаўся. На 1 студзеня 1904 г. ён склаў 1280,7 дзес., а на 1 студзеня 1915 г. — 1003,3 дзес. Асабліва буйныя латыфундыі закладваліся ў Мінскай губ., сярэдні памер якіх пераўзыходзіў паказчык для 5 заходніх губерняў у 2,7 разы [Д. 15].

Першапачаткова паслугамі банка карысталіся выключна патомныя дваране. Праз 10 гадоў яго дзейнасці толькі 0,5 % закладзенай зямлі прыпадала на асоб не з вышэйшага саслоўя [82, с. 325]. Да 1914 г. іх доля павялічылася да 1/3. Гэта былі прадстаўнікі ўсіх іншых саслоўяў, акрамя сялян. Пры продажы дваранамі закладзеных у банку маёнткаў іх даўгі пераводзіліся на новых уладальнікаў [83, с. 326]. Такім чынам, банк, які ствараўся з мэтай

падтрымкі землеўладання патомных дваран, паступова пераўтвараўся ў бессаслоўны. Зямля, як аб'ект куплі-продажу, не ўпісвалася ў саслоўныя межы. Яна пераходзіла ў рукі тых, хто быў больш прадпрымальны, эканамічна моцны.

У Дваранскім банку закладвалася зямля толькі праваслаўнымі дваранамі і лютэранамі. Дваране-католікі карысталіся паслугамі акцыянерных банкаў. Аб гэтым сведчаць і статыстычныя даныя. Так, на 1 студзеня 1904 г. у 5 заходніх губернях у Дваранскім банку было закладзена ад 16,6 % прыватнага землеўладання ў Віленскай губ. і да 28,0 % — у Віцебскай губ. У цэлым жа ў краі на долю Дваранскага банка прыходзілася 20,7 % закладзеных зямель, Сялянскага банка — 11,1 %, а астатнія 68,2 % — на акцыянерныя зямельныя банкі [84, с. 49, 51].

Калі ў дарэформенныя гады для арганізацыі сельскагаспадарчай дзейнасці памешчыкі маглі абыходзіцца без атрымання крэдытаў, то ў перыяд капіталізму сітуацыя карэнным чынам змянілася. У часы прыгону пры наяўнасці бясплатнай працы сялян, іх рабочай жывёлы і прылад працы можна было абыходзіцца і без грашовых уліванняў у гаспадарку з боку памешчыкаў. Гэта, аднак, не азначала, што дваране не закладвалі сваіх прыгонных у крэдытных установах для атрымання грашовых сродкаў. Напярэдадні рэформы толькі памешчыкі Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў мелі доўг звыш 31 млн. руб. Але гэтыя сродкі пайшлі ў асноўным на невытворчыя патрэбы [85, с. 235].

У перыяд капіталізму памешчык не мог абыйсціся без найму (за грошы ці якім-небудзь іншым чынам) работнікаў, абзавядзення рабочай жывёлай і прыладамі працы. Сезонны цыкл сельскагаспадарчай вытворчасці вымагаў доўгатэрміновага крэдыту. Таму невыпадкова з канца 60-х — пачатку 70-х гг. у Расіі пачалі ўзнікаць акцыянерныя зямельныя банкі.

Сярод акцыянерных зямельных банкаў найбольшыя аперацыі ажыццяўляў Віленскі банк, які быў заснаваны ў 1872 г. акцыянерамі — вядомымі зямельнымі латыфундыстамі графамі М. Зубавым і А. Платарам, князем П. Вітгенштэйнам і іншымі. На пачатку XX ст. па аб'ёму аперацый банк выйшаў на другое месца, пасля Маскоўскага, сярод акцыянерных зямельных банкаў імперыі [86, с. 3]. У 1905 г. у Віленскім банку было закладзена 3713 тыс. дзес. зямлі, альбо 48,5 % ад усёй закладзенай у банках прыватнай зямлі 5 заходніх губерняў. Сума закладзеных зямельных маёмасцяў склала 79374 тыс. руб., ці 44,1 %. У той жа час у Маскоўскім і Тульска-Пецяярбургскім акцыянерных банках было закладзена 1311 тыс. дзес. на суму 32041 тыс. руб. [86, с. 4-5].

На 1 студзеня 1912 г. прыватныя асобы Магілёўскай губ. заклалі 261427 дзес. у Маскоўскім зямельным банку, а ў Віленскім — 409607 дзес., на суму 11579 тыс. руб. [87, с. 42].

Адной з мэт ажыццяўлення аграрнай рэформы 1861 г. з'яўлялася спагнанне з памешчыкаў пазык за закладзеных прыгонных і зямлю, што і рабілася пад час выкупной аперацыі. Такім чынам, сяляне разлічыліся і за памешчыкаў з дзяржавай, і з памешчыкамі. Але гэта не прыпыніла працэс

закладу зямель для атрымання пазык. Агульныя статыстычныя даныя аб закладзе памешчыкамі сваіх зямель у крэдытных установах альбо прыватным асобам нам невядомы. Але аб'ектыўна перабудова памешчыцкай гаспадаркі на капіталістычныя рэйкі — набыццё сельскагаспадарчага інвентару, жывёлы, наём рабочай сілы і г. д., патрабавалі вялікіх грошай. З другога ж боку, і тая частка дваран, якая не змагла прыстасавацца да новых умоў, перабудаваць сваю гаспадарку, таксама мела патрэбу ў грашовых сродках. Таму, відаць, заклад зямельных маёмасцяў пад атрымання пазык распачаўся з 60-х гадоў. Так, ужо ў 1865 г. у Ваўкавыскім, Кобрынскім і Пружанскім паветах Гродзенскай губ. з 638 маёнткаў было закладзена 220 (34,5 %) [88, л. 662, 668, 866]. У 1866 г. у Навагрудскім павеце Мінскай губ. у закладзе знаходзілася 62 (19,7 %) маёнткі з 314 на суму 3093 тыс. руб. Праўда, большасць гэтай сумы, 2069 тыс. руб., прыпадала на маёнтак Карэлічы князя Вітгенштэйна [89, л. 196].

З сярэдзіны 80-х гадоў, калі распачалі сваю дзейнасць Сялянскі і Дваранскі пазямельныя банкі, заклад зямлі прыватнымі асобамі прыняў устойлівую тэндэнцыю росту. Асабліва гэта тычылася Мінскай губ., дзе ў 1896 г. працэнт закладзенай зямлі быў роўны 59,0 % [Д. 16]. Па адноснай колькасці закладзенай дваранскай зямлі Мінская губ. выйшла на другое месца ў імперыі пасля Кацярынаслаўскай губ. [90, с. 232]. У 1885 г. у 5 заходніх губернях было закладзена 27,3 % прыватнага землеўладання, а ў 1894 г. — 50,2 %. Пачынаючы з гэтага апошняга года, сярэднія штогадовыя тэмпы прыняцця ў залог зямлі ўсімі крэдытнымі ўстановамі паступова пачалі скарачацца. Калі з 1863 да 1885 г. штогод у сярэднім закладвалася 1,2 % прыватнага землеўладання, то з 1885 г. да 1894 г. — 2,1, а з 1894 да 1904 г. — толькі 0,7 %. На 1 студзеня 1905 г. у банках было закладзена 7530 тыс. дзес. зямлі прыватнага сектару, што складала 57,6 %. Па 50 губернях Еўрапейскай Расіі гэты паказчык быў крыху меншы — 50,3 % [91].

Як бачым, большасць зямель закладвалася з сярэдзіны 80-х да сярэдзіны 90-х гадоў, на якія прыпадае час аграрнага крызісу. Пераарыентацыя з збожжавай гаспадаркі на малочную і жывёлагадоўлю патрабавала значных сродкаў.

Павелічэнне запазычанасці прыватнага землеўладання ўсім крэдытным установам больш яскрава праяўлялася ў грашовым выражэнні. Так, у 1859 г. памешчыкі Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў за закладзеных прыгонных і зямлі мелі запазыку ў памеры 31413 тыс. руб. Як адзначалася, пад час правядзення рэформы 1861 г. значная частка гэтай пазыкі была аплачана сялянамі. Але ўжо да 1893 г. запазычанасць прыватнага землеўладання перайшла мяжу 1859 г. і склала 50047 тыс. руб. [85, с. 235]. Пераход да малочнай гаспадаркі і жывёлагадоўлі патрабаваў ад уласнікаў большай спраўнасці, аператыўнасці, чым пры вырошчванні збожжавых культур. Не ўсе яны маглі прыстасавацца да новых умоў і таму вымушаны былі закладваць свае зямлі. На гэту акалічнасць звярнулі ўвагу і дарэвалюцыйныя даследчыкі. У прыватнасці, К. Галавін адзначаў, што заклад і распродаж дваранскіх маёнткаў выкліканы тым, што “павелічэнне

жыццёвых патрэбнасцей узрасло ў нас значна хутчэй, чым даходы з зямельнай уласнасці, а ва ўсёй нечарназёмнай паласе нават прама супала з паніжэннем гэтай даходнасці” [92, с. 122].

Вызначыць, колькі менавіта дваранскай зямлі з усяго прыватнага землеўладання было закладзена ў крэдытных установах, вельмі складана. У справах акцыянерных зямельных банкаў няма падзелу кліентаў па саслоўях. У 1905 г. доля дваранскіх зямель у складзе асабістага прыватнага землеўладання 5 заходніх губерняў складала 78,1 %. Калі ж дапусціць, што гэты працэнт адпавядаў і закладзеным дваранскім землям ва ўсіх крэдытных установах, то ў агульнай плошчы закладзенага прыватнага землеўладання, якая ў 1904 г. складала 7530 тыс. дзес., на долю дваран прыходзілася каля 5881 тыс. дзес. [93].

Асобая нарада па справах дваранскага саслоўя вымушана была прызнаць, што запазыка банкам дваран з’яўляецца адной з важнейшых і пастаянных прычын скарачэння землеўладання вышэйшага саслоўя [94, л. 122]. Акрамя гэтага, дваране-памешчыкі, як і іншыя землеўладальнікі, плацілі пазямельныя падаткі. Па закону вопісу і продажу з таргоў падлягалі ўсе маёнткі, уладальнікі якіх мелі паўтарагадовую запазыку па казённых грашовых зборах. Так, у 1882 г. у рапарце Мазырскага павятовага казначэйства адзначалася, што абавязковаму продажу з таргоў падлягалі 14 маёнткаў, агульная сума запазычанасці па якіх складала 10474 руб., а таксама дзялянкі зямлі 35 дробнапамесных дваран. Іх доўг казне складаў 91 руб. 57 кап. Некаторыя з іх пратэрмінавалі выплату ў памеры ўсяго 4 кап. З 49 даўжнікоў толькі 32 ліквідавалі даўгі да канца тэрміну. Землі астатніх былі прададзены [95, л. 13-21]. Па гэтай жа прычыне ў Пружанскім павеце Гродзенскай губ. у 1865 г. 5 маёнткаў былі перададзены ў апеку, а 5 прададзены [96, л. 662].

Такім чынам, пераход ад феадалізму да капіталізму ў сельскай гаспадарцы аб’ектыўна патрабаваў адкрыцця іпатэчных крэдытных устаноў. Першымі з іх з’явіліся ўсесаслоўныя акцыянерныя зямельныя банкі, якія выдавалі крэдыты пад залог зямлі і іншай нерухомасці. Але няздольнасць значнай часткі дваран-памешчыкаў адаптавацца да новых умоў, якія ўцягвалі іх у кругаверць рыначных адносін, вымушала іх закладваць свае зямельныя маёмасці не для арганізацыі па-новаму сельскагаспадарчай вытворчасці, а для часовага атрымання грашовых сродкаў. У канцы канцоў іпатэчныя ўстановы спрыялі крысталізацыі памеснага дваранства. Тыя з іх, што не змаглі прыстасавацца да новай рэчаіснасці, закладвалі і страчвалі свае зямельныя ўладанні, а тая частка, што пераступіла праз сваю барскасць і ўлілася ў шэраг сельскіх прадпрымальнікаў, праз банкі атрымлівала пазыкі і арганізоўвала сельскагаспадарчую вытворчасць у адпаведнасці з часам.

Падводзячы вынікі аналізу дваранскага землеўладання ў Беларусі на этапе капіталізму, неабходна адзначыць, што асноўныя працэсы, якія ў ім адбываліся ў гэтыя гады, па свайму характару адпавядалі агульнарасійскім. У прыватнасці, як увагуле ў Расіі, так і ў Беларусі адбывалася скарачэнне дваранскага і павялічэнне бессаслоўнага прыватнага землеўладання. Падала

ўлада зямлі, павялічвалася ўлада грошай. Такім было ўздзеянне капіталізму на пазямельныя адносіны ў парэформеннай Расіі. Аднак ў Беларусі гэты працэс у значнай ступені дэфарміраваўся і ўскладніўся ўмяшаннем царскага ўрада. Увядзенне абмежавальных законаў адносна набыцця зямлі дваранамі каталіцкага веравызнання пасля паўстання 1863-1864 гг. штучна стрымлівала працэс яе мабілізацыі. Гэта азначае, што праблема дваранскага землеўладання ў Паўночна-Заходнім краі з эканамічнай пераўтварылася ў палітычную. Галоўнай мэтай царскага ўрада з'яўлялася насаджэнне тут рускага (праваслаўнага) землеўладання ў процілегласць польскаму (каталіцкаму).

Урадавыя абмежаванні пазямельных адносін у краі сталі прычынай таго, што ў Беларусі дваранскае землеўладанне скарацілася ў гэты перыяд у меншых памерах, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі. Калі ў Расіі яно складала з 1877 да 1905 г. 27,2 %, дык у Беларусі толькі 10,8 %. Канешне, у гэтым сказвалася і тое, што памешчыкі Беларусі больш паспяхова пераводзілі сваю гаспадарку на капіталістычныя рэйкі. Аднак галоўным было ўмяшанне ўлады ў працэсы, якія павінны былі самі пракладваць дарогу ў дваранскім землеўладанні.

Асаблівасцю дваранскага землеўладання ў Беларусі парэформеннага перыяду з'яўлялася наяўнасць сервітутаў, цэраспалосіцы, неакрэсленых адносін з асобнымі катэгорыямі сялянства. Гэта таксама стрымлівала працэс мабілізацыі зямлі, а разам з гэтым і развіццё капіталізму ў сельскай гаспадарцы. Пераадоленне гэтых феадальных перажыткаў зацягнулася ў Беларусі не ў апошнюю чаргу з-за асобай палітыкі царскага ўрада ў дачыненні да дваранства каталіцкага веравызнання.

Стварэнне ў 80-я гады Дваранскага зямельнага банка і яго дзейнасць не ўнесла істотных змяненняў у працэс пераразмеркавання дваранскай зямлі, але надала яму больш цывілізаваны, уласцівы буржуазнаму грамадству, характар.

Такім чынам, дваранскае землеўладанне ў Беларусі на этапе капіталізму зведала важкія змяненні, сутнасць якіх адпавядала агульнарасійскім. Разам з тым істотным было і ўмяшанне ў гэты працэс уладных органаў.

Земляробства. Карыстанне зямлёй мае сэнс толькі тады, калі яна дае прыбытак. Пытанне аб тым, як гэты прыбытак атрымоўвала дваранства, будучы ўласнікам вялікай колькасці зямлі на этапе капіталізму, мела ў Расіі не толькі вялікае сацыяльна-эканамічнае, але і грамадства-палітычнае значэнне. У Беларусі яно набыло яшчэ больш востры характар у сувязі з палітызацыяй тут самой праблемы дваранства. Таму пытанне адносна характару дваранскага земляробства ў Беларусі ў парэформенны перыяд на-ранейшаму застаецца актуальным і патрабуе далейшай паглыбленай распрацоўкі.

Улічваючы гэта, мы на падставе прыцягнення новых разнастайных крыніц, і абапіраючыся на дасягненні сучаснай метадалогіі, выйшлі у вырашэнні гэтага пытання на больш высокі ўзровень навуковай верагоднасці.

Пры гэтым асаблівая ўвага надавалася аналізу характару дваранскага землеўладання. З гэтай нагоды прыводзяцца даныя аб выкарыстанні ў дваранскіх гаспадарках апрацоўкі, здачы зямлі ў арэнду, аб прымяненні сельскагаспадарчай тэхнікі і ўдасканаленых прылад працы. Звесткі аб гэтым, выкладзеныя ў дынаміцы за ўвесь перыяд, служаць падставой для навуковага вызначэння эканамічнага характару дваранскага землеўладання, напрамку яго развіцця, пераасэнсавання існаўшага ў савецкай гістарыяграфіі паняцця аб тым, што дваранскае землеўладання з'яўлялася тормазам у развіцці капіталізму ў сельскай гаспадарцы. Пры гэтым усё абмяжоўвалася канстатацыяй факта тармажэння, тады як яго прычыны, якія па большасці знаходзіліся па-за сферай дваранскага землеўладання, увагі гісторыкаў не прыцягвалі.

У якасці сведчання таго, што дваранскае землеўладання Беларусі ў другой палове XIX ст. інтэнсіўна пераходзіла на капіталістычныя рэйкі, прыводзяцца даныя аб прагрэсе яго культуры, укараненні шматполля, вырошчвання тэхнічных культур, прыстасавання яго да патрэб знешняга і ўнутранага рынку і інш. Больш грунтоўна аналізуецца развіццё ў дваранскай гаспадарцы Беларусі бульбаводства, з якім была звязана істотная інтэнсіфікацыя дваранскага землеўладання, глыбокае падпарадкаванне яго інтарэсам рынку.

Развіццё памешчыцкай гаспадаркі ў перафарменны час працякала ў складаных, супярэчлівых сацыяльна-эканамічных і палітычных умовах. У выніку скасавання прыгону, як адзначалася вышэй, захаваліся рэшткі перажыткаў феадальнай эпохі (цэраспалосіца, сервітуты, неразмежаванасць памешчыцкіх і сялянскіх зямель і г. д.), што адмоўна ўплывала на развіццё капіталізму ў аграрным сектары эканомікі. Акрамя гэтага, пераход да капіталістычнай сістэмы вядзення гаспадаркі патрабаваў наяўнасці фінансавых сродкаў, арміі наёмных рабочых, памешчыцкіх прылад працы, цяглавай рабочай сілы, агра-тэхнічных ведаў і здольнасцей вясці гаспадарку як усякую прадпрыемальніцкую справу. Зразумела, што ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону такіх магчымасцей ў большасці памешчыкаў не існавала. Таму пераходнай сістэмай стала апрацоўная і здача зямлі ў арэнду. Так, па падліках Л. П. Ліпінскага на пачатку 70-х гадоў XIX ст. з 362 абследаваных валасцей Беларусі памешчыцкая зямля ў 253 валасцях (70 %) часткова апрацоўвалася шляхам апрацоўкі. Найбольшы працэнт валасцей быў ахоплены апрацоўкамі ў Магілёўскай і Віцебскай губернях (адпаведна 81 і 75 %). Шырока была распаўсюджана і здача зямлі ў арэнду. У беларускіх паветах Гродзенскай і Віленскай губерняў, а таксама ў Мінскай губерні здача зямлі ў арэнду практыкавалася ў 80 % валасцей, а ў Магілёўскай і Віцебскай губернях — у 56,8 % [97, с. 50].

Разам з тым у гэты час памешчыкі звярталіся і да найму рабочай сілы. Наём зафіксаваны ў 338 валасцях з 362, што складала 93,3 % [97, с. 50]. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што наёмнымі рабочымі выконваліся асобныя тыпы работ і, звычайна, у гарачую пару, хаця ў Беларусі практыкаваўся і наём гадавых работнікаў. У абсалютнай большасці маёнткаў спалучаліся

адаборткі і наём.

У першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону наёмныя сяляне звычайна апрацоўвалі памешчыцкія землі на сваіх конях і сваім інвентаром. У працэсе пралетарызацыі сяляне ўсё больш страчвалі цяглавую рабочую сілу і прылады працы. Так, у 1912 г. было зарэгістравана 19,8 % бясконных і 50,1 % аднаконных сялянскіх двароў [98, с. 131]. У 1907 г. у Віцебскай губ. амаль палова беспасяўных і малапасяўных сялянскіх гаспадарак зусім не мела інвентару. “Рассялянванне” у вёсцы прыводзіла да павелічэння колькасці асоб, якія маглі прапанаваць сябе ў якасці наёмнай рабочай сілы, з аднаго боку, а з другога — вымушала памешчыкаў павялічваць закупку сельскагаспадарчых машын.

Капіталістычны прагрэс памешчыцкай гаспадаркі асабліва наглядна праявіўся ў растучым прымяненні машын і палепшаных прылад працы. Ужо ў 1879 г. у Мінскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Віленскай і Ковенскай губернях дзейнічала 21 прадпрыемства па выпуску сельскагаспадарчых машын. Агульная вытворчасць выпуску гэтай прадукцыі за 4 гады (1876—1879) павялічылася ў 1,6 разы (з 107068 да 170738 руб.) [99, с. 114]. Але, нягледзячы на гэта, у 60—70-х гадах асноўнымі прыладамі для апрацоўкі глебы заставаліся сохі і драўляныя бароны. Менавіта імі ў 1878 г. у Мінскай губ. карысталіся звыш 80 % маёнткаў [76, с. 52]. У цэлым жа з 362 абследаваных валасцей у пачатку 70-х гадоў сельскагаспадарчыя машыны прымяняліся толькі ў 13 валасцях [97, с. 73].

Пералом у распаўсюджанні машын адбыўся пад уплывам аграрнага крызісу, а таксама далейшай пралетарызацыі сялянства. У сярэдзіне 90-х гадоў, па даных Міністэрства земляробства, Беларусь па распаўсюджанні палепшаных прылад працы знаходзілася на 2-м месцы пасля Наварасіі. У памешчыкаў яны складалі 54—86 % [97, с. 74]. У 1910 г. у Беларусі на кожны маёнтак прыпадала ў сярэднім 5 жалезных плугоў і 5,5 іншых палепшаных прылад працы і машын. У прыватных уладальнікаў на 1000 дзес. пасеву прыходзілася 54,6 жалезных плугоў, 86 жалезных і з жалезнымі зубамі баронаў, 10,8 малацілак, 21,4 розных машын, з якіх веялкі складалі 12,5 [98, с. 135].

Механізацыя сельскай гаспадаркі спрыяла пад’ёму прадукцыйнасці працы, пашырэнню вытворчасці. Машына аказвалася рэнтабельнай толькі пры вялікай колькасці зямлі. Таму машыны выкарыстоўваліся ў асноўным у буйназемельных памешчыкаў. Прымяненне машын садзейнічала пашырэнню ўнутранага рынку для капіталізму, стымулявала развіццё прамысловасці, павялічвала патрэбы на кваліфікаваных сельскагаспадарчых рабочых. Машынная праца выцясняла адаборткі, якія з’яўляліся тормазам на шляху капіталістычнага прагрэсу.

Прымяненне палепшаных прылад працы і машын было цесна звязана і з укараненнем шматпольных севазваротаў. Таму невыпадкава, што ў першыя парэформенныя дзесяцігоддзі панавала трохполле. Так, з 362 валасцей Беларусі, аб якіх гаварылася раней, на долю чатырохпольнай і шматпольнай сістэм прыходзілася толькі 9,7 % валасцей, а астатнія 90,3 % — на двух- і

трохпольную сістэмы [97, с. 68]. В. П. Панюціч жа указваў, што з 295 валасцей сучаснай тэрыторыі Беларусі памешчыкі культывіравалі шматполле ў 49 валасцях, ці 14,7 % [100, с. 246]. У далейшым развіццё капіталізму вымушала памешчыкаў пераходзіць да шматпольнай сістэмы. Аграрны крызіс распачаў гэты працэс. Важнае значэнне ў гэтых адносінах мела пашырэнне пасеваў бульбы і кармавых траў. Так, у 90-х гадах у памешчыкаў Мінскай губ. практыкаваліся 4- і 8-польныя севазвароты. Гэта тычылася ў асноўным буйных землеўладальнікаў [101, с. 277]. У аглядзе Віцебскай губерні за 1914 г. указвалася, што ў буйна- і сярэднеўладальніцкіх гаспадарках, якія адмовіліся ад трохполля, хлебныя пасевы мяняюцца па чарзе з прапашнымі раслінамі (бульба, кармавыя караняплоды) і кармавымі травамі [102, с. 4]. Распаўсюджанне шматпольнай сістэмы, асабліва павелічэнне бульбянога палетку, патрабавала прымянення штучных угнаенняў. Амаль да канца XIX ст. у крыніцах сустракаліся спарадычныя звесткі аб унясенні памешчыкамі штучных угнаенняў. Сітуацыя пачала мяняцца ў пачатку XX ст. Так, за 1913 г. у параўнанні з 1912 г. у Віцебскай губ. продаж штучных угнаенняў павялічыўся звыш чым на 80 % (з 90,8 тыс. пуд. да 166,7 тыс. пуд.) [103]. З 1905 да 1913 г. толькі Мінскі земляробчы сіндыкат павялічыў продаж угнаенняў у 8 разоў (з 24020 да 190614 руб.). Галоўнымі пакупнікамі з'яўляліся буйныя землеўласнікі [104, с. 13]. Прымяненне штучных, разам з натуральнымі, угнаенняў спрыяла павышэнню ўраджайнасці і таварнасці памешчыцкіх маёнткаў.

Неабходна зазначыць, што прагрэс у земляробстве тычыўся ў асноўным буйных землеўласнікаў, якія вялі гаспадарку самастойна. Аб гэтым маюцца сведчанні практычна ва ўсіх “Памятных книжках...” і “Обзорах губерний...”.

Развіццё капіталізму ў земляробстве суправаджалася пашырэннем пасяўной плошчы, павелічэннем сельскагаспадарчай вытворчасці. Збожжавыя культуры былі асноўным відам таварнай прадукцыі паляводства. У 60—70-я гады на прыватнаўласніцкіх землях пад збожжавыя адводзілася да 90 % пасяўнога палетку. З 1881 да 1899 г. удзельная вага збожжавых сярод сельскагаспадарчых культур паменшылася з 89,5 % да 86 % за кошт пашырэння пасеваў тэхнічных культур [97, с. 88]. У гады аграрнага крызісу, нягледзячы на тое, што цэны на збожжавыя культуры значна знізіліся [Д. 17] (з 1881 да 1887 г. на жыта з 114 кап. за пуд да 54, ячмень адпаведна з 99 кап. да 53 і г. д.), пасяўныя плошчы ў цэлым працягвалі павялічвацца [Д. 18]. Максімум быў дасягнуты ў 1904 г., калі ў Беларусі было засеяна 1505,3 тыс. дзес. Гэта тлумачыцца тым, што адбывалася паступовая пераарыентацыя са знешняга экспарту збожжавых на ўнутранае спажыванне. У наступныя гады пасевы пад асноўнымі культурамі ў прыватніцкіх уладаннях пачалі паступова скарачацца і ў 1913 г. склалі 1330,4 тыс. дзес. [Д. 18; 98, с. 138]

У перыяд станаўлення і развіцця капіталістычных адносін важнае месца ў сельскагаспадарчай вытворчасці адводзілася вырошчванню бульбы для харчовага, тэхнічнага і кармавога выкарыстання. Прычым наглядаўся працэс спецыялізацыі розных галін гандлёвага земляробства. Гэта паслужыла

перадумовай для ўтварэння буйных спецыялізаваных гандлёва-капіталістычных памешчыцкіх гаспадарак, якія арыянтаваліся, у прыватнасці, на вырошчванні бульбы.

Так, у Віленскай губ. з 1881 да 1899 г. плошча пад бульбай пашырылася ў 2,3, Гродзенскай — у 1,9, Мінскай — у 2,1, Магілёўскай — у 4,7 разы. Нягледзячы на значнае скарачэнне дваранска-памешчыцкага землеўладання, у пачатку XX ст. агульныя плошчы пад пасевамі бульбы павялічваліся. Бульбяны клін у 1900 г. у 5 заходніх губернях складаў 133,8 тыс. дзесяцін зямлі, а ў 1913 г. — ужо 204,9 тыс. дзесяцін. Удзельная ж вага бульбы ў агульным пасеве складала ў 1900 г. 9,8, а ў 1913 — 15,4 % [Д. 19; 105, с. 138-139]. Гэта сведчыць аб тым, што прыватныя ўласнікі, галоўным чынам памешчыкі, нягледзячы на пераход значнай часткі зямлі ў рукі сялян, імкнуліся ўтрымаць ворныя землі, пераходзілі да шматпольнай сістэмы за кошт скарачэння папару і некаторых традыцыйных збожжавых культур, якія давалі меншы прыбытак. Так, у 80-х гадах XIX ст. гэты прыбытак ад вырошчвання жыта складаў 8,7 руб. з адной дзесяціны, аўса — 5,3, ячменю — 11,5, а бульбы — 57,9 руб. [106, с. 338, 340]

На пачатку XX ст. сфарміраваліся раёны прамысловай вытворчасці бульбы. Гэта — Віленская губ., дзе ўдзельная вага бульбы сярод пасеваў у 1913 г. складала ў прыватнікаў 17,3 %, Гродзенская — 16,6 % і Мінская губ. — 16,3 %. У астатніх двух губернях удзельная вага плошчы пад бульбай была меншай: у Магілёўскай губ. — 14,3, а ў беларускіх паветах Віцебскай губ. — 8,4 % [98, с. 139-140].

У Беларусі вырошчваліся сталовыя і тэхнічныя сарты бульбы. На іх долю на пачатку XX ст. прыпадала адпаведна 20,4 % і 57,5 % у прыватных уласнікаў і 42,9 % і 25,4 % — у сялянскіх гаспадарках. Кармавыя складалі 1,5—1,7 % [107, с. 142]. Гэтыя даныя сведчаць аб тым, што памешчыкі вырошчвалі бульбу з мэтай перапрацоўкі яе на броварах на спірт ці на заводах — на крухмал. Сяляне ж — у асноўным для асабістага спажывання для корму жывёлы і часткова для продажу на бровары.

Бульбаводства ў Беларусі насіла інтэнсіўны характар, аб чым сведчыць высокая ўраджайнасць бульбы. Зразумела, што ў нестабільных прыродна-кліматычных умовах і вырошчванне бульбы, як і ўсякіх іншых культур, залежала ад пагоды. Так, самы нізкі ўраджай бульбы з 1896 да 1913 г. быў у неспрыяльным 1899 г., калі было сабрана толькі 340 пудоў з дзесяціны, а самым ураджайным стаў 1911 г., калі на прыватных палетках было вырашчана ў сярэднім па 555 пудоў з дзесяціны. У астатнія гады збор складаў 450—490 пудоў. [98, с. 142]

Да канца XIX ст. быў назапашаны вопыт вырошчвання бульбы, складалася пэўная сістэма агра-тэхнічных прыёмаў. Пераход да бульбаводства спрыяў адказу памешчыкаў ад трохпольнай сістэмы і пераходу да шматпольнай, што само па сабе забяспечвала павелічэнне ўраджайнасці ўсіх культур. Саха і драўляная барана сталі непрыгоднымі для падрыхтоўкі і апрацоўкі глебы. Таму спатрэбіліся плугі, жалезныя бароны, культыватары, аकुчнікі, глебапаглыбнікі, бульбакапалкі і іншыя прылады працы.

Пашыранае вырошчванне бульбы вымагала і больш ашчадных адносін да зямлі. Памешчыкі вымушаны былі павялічваць статкі жывёлы для атрымання арганічнага ўгнаення, з аднаго боку, а з другога — усё гэта садзейнічала далейшаму развіццю жывёлагадоўлі ў краі. На пачатку XX ст. у буйных гаспадарках шырокае распаўсюджванне атрымала і ўнясенне ў глебу мінеральных угнаенняў, сярод якіх асобае месца займалі суперфасфат, калійная соль, чылійская салетра. [108, с. 73-75] Павелічэнне вытворчасці бульбы спрыяла далейшаму развіццю і вінакурнай вытворчасці.

Значнае месца ў паляводстве займала льнаводства. Лён з'яўляўся адной з важнейшых тэхнічных культур. У сувязі з тым, што вырошчванне льну было звязана са значнымі працаёмкімі працэсамі, спусташэннем глебы, доля гэтай культуры ў памешчыцкіх гаспадарках была нязначнай і ў пачатку XX ст. яна складала каля 2,2 % усёй пасяўной плошчы, хаця ўраджайнасць ільну павялічвалася. У 1900—1913 гг. яна складала ў сярэднім 24,8 пуд. ільновалакна з дзесяціны. Пры гэтым найменшая ўраджайнасць была ў 1901 г. — 14,1 пуд., а найбольшая — у 1908 г. — 36,0 пуд. Значнае распаўсюджванне вырошчвання льну мела месца ў Віцебскай і Магілёўскай губернях, што тлумачыцца асаблівасцямі кліматычных і геаграфічных умоў, а таксама наяўнасцю прадпрыемстваў па перапрацоўцы прадукцыі льнаводства [98, с. 142]. Аб рэгіянальным развіцці льнаводства можна меркаваць па наяўнасці ярмарак па продажу льновалакна. Так, у 1912 г. у Віцебскай і Магілёўскай губернях дзейнічала 11 ярмарак, у Мінскай і Віленскай — па адной, а ў Гродзенскай губ. іх не было зусім [109, с. 170].

Важнае значэнне для развіцця памешчыцкай гаспадаркі мела травасеянне, якое становілася неабходнай састаўной часткай гандлёвай жывёлагадоўлі. За другую палову XIX ст. ёсць толькі разрозненыя звесткі аб травасеянні. Яны тычацца ў асноўным найбольш буйных, паказальных памешчыцкіх гаспадарак. Значнае паскарэнне травасеяння наглядалася ў пачатку XX ст. У 5 заходніх губернях пасяўная плошча пад травамі з 1901 да 1912 г. павялічылася ў 2 разы, у 50 губернях Еўрапейскай Расіі — толькі ў 1,76 разы. За гэты час у Віцебскай губ. плошча травасеяння ўзрасла ў 5,2 разы, Мінскай — 1,6, Магілёўскай — у 1,2 разы. Пасевы кармавых траў (канюшына, цімафееўка, лубін) практыкаваліся пераважна памешчыкамі [109, с. 168].

Такім чынам, дваранскае землеўладдзя ў Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. атрымала далейшае пашырэнне і развіццё. Праяўленыя большасцю дваран схільнасць і здольнасць да пераўтварэнняў у землеўладдзя на пачатках капіталізму сведчаць аб тым, што прычынай захавання перажыткаў феадалізму ў парэформенны перыяд была не сама па сабе наяўнасць дваранства, а перш за ўсё існаваўшая ў той час самадзяржаўная сістэма.

Дваране Беларусі ў цэлым паспяхова адказалі на выклік часу ў сувязі з крызісам збожжжавой гаспадаркі і ў сціслыя тэрміны перайшлі пераважна на вытворчасць малака і мяса. Для іх уласцівай была ўспрымальнасць да навін у агратэхніцы і агрыкультуры. Хаця і прынята лічыць, што дваране

вымушаны былі пераходзіць да прымянення сельскагаспадарчых машын з-за звужэння магчымасцей выкарыстання сялянскай працы, на самой справе ўсё было значна складаней. Не будзе перабольшаннем, калі скажам, што значная частка дваран, а магнаты і ўвогуле ўсе, у сваёй земляробчай дзейнасці арыентаваліся перш за ўсё на дасягненні заходніх краін. Яны не проста наведвалі гэтыя краіны, але вывучалі іх сельскагаспадарчы вопыт як у справе прымянення новай тэхнікі, так і ўкаранення найноўшых дасягненняў агрыкультуры.

Увядзенне ў дваранскіх гаспадарках Беларусі шматпольнага севазвароту і пераход на вырошчванне пераважна тэхнічных культур былі не проста крокамі ад безвыхаднага становішча, а вынікам разумення іх вялікай ролі ў працэсе сельскагаспадарчай вытворчасці. Сведчаннем з'яўляецца стварэнне дваранамі ў 80-я–90-я гады XIX ст. шырокай сеткі сельскагаспадарчых таварыстваў, якія ў Беларусі, у адрозненне ад Расіі, займаліся не навуковымі праблемамі, а распаўсюджваннем і практычным укараненнем найноўшых дасягненняў сельскай гаспадаркі.

На гэтай падставе ў перэформенныя гады наглядалася паступовая капіталізацыя прыватнаўласніцкага аграрнага сектару эканомікі. Гэты працэс праявіўся праз пашырэнне найму рабочай сілы, прымяненне палепшаных прылад працы і машын, пераход ад трохполля да шматпольнай сістэмы, павялічэнне ўдзельнай вагі тэхнічных культур і г. д. Усё гэта прывяло да значнага развіцця прадукцыйных сіл не толькі ў сельскай гаспадарцы, але і ў іншых галінах вытворчасці.

Дваранска-памешчыцкая жывёлагадоўля. Развіццё жывёлагадоўлі ў дваранскай гаспадарцы ў перэформенны перыяд з'яўлялася непасрэдным вынікам прыстасавання яе да патрабаванняў рыначнай эканомікі. Аднак, нягледзячы на гэта, у беларускай гістарыяграфіі дадзенаму пытанню належнай увагі не надавалася, што з'явілася адной з прычын непаўнаты аналізу эвалюцыі аграрных адносін у беларускай вёсцы на этапе капіталізму.

Для таго каб ліквідаваць гэты прабел, неабходна было сабраць, згрупаваць і прааналізаваць шырокае кола крыніц, правесці шматлікія падлікі, якія раскрываюць дынаміку развіцця дваранскай жывёлагадоўлі ад часоў сялянскай рэформы да Першай сусветнай вайны. Пры гэтым аналіз праведзены паасобна па кожнай галіне жывёлагадоўлі. У прыватнасці, адносна конегадоўлі звяртаецца ўвага на тое, што, хаця яна мела месца ў дваранскай гаспадарцы і ў дарэформенны перыяд, аднак пасля рэформы яе характар істотна змяніўся. Гэтае палажэнне раскрываецца на падставе даных аб дынаміцы колькасці коней у 5-ці заходніх губернях, у тым ліку і ў разрэзе паветаў, аб стварэнні буйных конезаводаў па вырошчванню пародзістых коней з камерцыйнай мэтай, дзейнасці злучных пунктаў і інш. Паказана залежнасць развіцця конегадоўлі ў дваранскай гаспадарцы ад прымянення больш складаных сельскагаспадарчых прылад, інвентару і машынай тэхнікі.

У жывёлагадоўчым комплексе дваранскай гаспадаркі ў Беларусі ў вывучаемыя гады важнае значэнне набыло развядзенне буйной рагатай

жывёлы. Хаця рэгулярныя ўлікі яе ў той час і не вяліся, прыцягненне шматлікіх мясцовых даных дазволіла не толькі раскрыць сацыяльна-эканамічную сутнасць развіцця буйнарагатай жывёлагадоўлі ў дваранскіх гаспадарках, але і з пэўнай доляй верагоднасці правесці неабходныя паказчыкі ў дынаміцы за ўвесь перыяд даследавання. Пры гэтым улічвалася і тое, што ў беларускай гістарыяграфіі спробы правядзення падлікаў колькасці буйнарагатай жывёлы ў дваранскай гаспадарцы ўжо мелі месца. Аднак гэта не спрасціла даследаванне, таму што методыкі праведзеных падлікаў патрабавалі не толькі ўдакладнення, але і ўдасканалення.

Для забеспячэння неабходнай верагоднасці падлікаў ужываліся розныя методыкі, а іх вынікі зведзены ў спецыяльныя табліцы. Паколькі буйнарагатая жывёла ў дваранскай гаспадарцы мела рознае прызначэнне, даюцца звесткі і па гэтаму пытанню. Асабліва дэтальна аналізуецца развіццё мясной і малочнай жывёлагадоўлі, працэс яе хуткай інтэнсіфікацыі ў адказ на новыя патрабаванні рынку.

Даныя аб дваранскай авечкагадоўлі таксама зведзены ў табліцы і разглядаюцца з улікам асаблівасцей яе развіцця на кожным канкрэтным адрэзку часу. Раскрываюцца прычыны падзенняў і ўздымаў дваранскай авечкагадоўлі, якія выходзяць за межы чыста эканамічных праблем і набывалі ў Беларусі палітычны характар. Праведзены аналіз пароднасці авечак, якія разводзіліся ў дваранскіх гаспадарках, службыць дадатковым доказам таго, што дваранская жывёлагадоўля ішла па капіталістычнаму шляху развіцця. Для перакананасці ў гэтым дваранская авечкагадоўля разглядалася ў супастаўленні з сялянскай, якая, як вядома, насіла спажывецкі характар. З такіх жа пазіцый праведзена даследаванне і дваранскай свінагадоўлі, звесткі аб якой таксама зведзены ў адпаведныя табліцы.

У беларускай савецкай і постсавецкай гістарыяграфіі не ўдзялялася належнай увагі развіццю дваранска-памешчыцкай жывёлагадоўлі. Без гэтага нельга ў поўнай ступені прааналізаваць характар эвалюцыі аграрных адносін у беларускай вёсцы перыяду капіталізму.

У Беларусі жывёлагадоўля з'яўлялася важнай галіной сельскай гаспадаркі. Яна была цесна звязана з земляробствам. Жывёлагадоўля забяспечвала палі ўласнікаў арганічным угнаеннем, цяглавай рабочай сілай (коні і валы), прадуктамі харчавання (мяса, малако, тлушч), сыравінай для прамысловасці. Значная частка жывёлы і прадуктаў жывёлагадоўлі паступала на рынак.

Скасаванне прыгону пазбавіла памешчыкаў дармавой рабочай сілы сялян. Баршчынная сістэма рухнула. На змену ёй прыйшла адработачная і капіталістычная. Апошняя патрабавала ад дваран-памешчыкаў абзавядзення асабістай рабочай жывёлай, прыладамі працы і г. д. Але гэты пераход не мог адбыцца адразу пасля адмены прыгоннага права. Памешчыкам патрэбны былі грошы, час і вопыт. Выкупная аперацыя праводзілася такім чынам, што значную частку грошай дзяржава ўтрымала за даўгі. Узяць жа крэдыт у банках дваране-землеўласнікі Беларусі ў першае дзесяцігоддзе пасля рэформы не маглі, таму што іх (банкаў) проста не існавала. Ды й пасля

падаўлення паўстання 1863—1864 гг. на іх быў ускладнены 10-працэнтны збор з даходаў маёнткаў, што адмоўна сказалася на развіцці памешчыцкай гаспадаркі і, у прыватнасці, на конегадоўлі. Так, Валугеўская камісія 1872 г. адзначала, што ў першае дзесяцігоддзе пасля 1861 г. ў Мінскай губ. усе прыватнаўласніцкія конныя заводы былі ліквідаваны. Тое ж самае адбылося і ў іншых беларускіх губернях. У той жа час колькасць коней у сялян значна павялічылася [110, с. 128-131].

Акрамя дваран-памешчыкаў і сялян, коні знаходзіліся ва ўласнасці і іншых саслоўяў. У цэлым жа ў парэформенны перыяд наглядаўся значны прырост коней у беларускіх губернях. Іх колькасць з 1864 да 1900 г. павялічылася на 707,1 тыс. галоў, альбо ў 1,8 разы. Праўда, з 1900 да 1912 г. наглядалася нязначнае скарачэнне пагалоўя коней — на 43,1 тыс. Яно закранула Віленскую, Віцебскую і Магілёўскую губерні. Хутчэй за ўсё на гэта паўплываў прамысловы крызіс 1900—1903 гг., а затым і дэпрэсія, калі попыт на сельскагаспадарчую прадукцыю некалькі паменшыўся. Так, Мінскі павятовы прадвадзіцель дваранства ў 1903 г. адзначаў, што агульнаеўрапейскі прамысловы крызіс “з жорсткай сілай” паўплываў на сельскую гаспадарку [111, с. 218; Д. 20].

Такі ж працэс наглядаўся і ў дваранскай конегадоўлі. З 1888 да 1900 г. колькасць коней у дваран, якія пражывалі ў сельскай мясцовасці, павялічылася на 15430, альбо на 15,2%. З 1900 да 1906 г. адбываецца рэзкае памяншэнне — на 12021 галоў (10,3%), а да 1912 г. колькасць дваранскіх коней павялічылася на 4579 галоў (4,4%). Не паддавалася ніякім хібам дваранскае конеўладанне толькі ў Мінскай і Гродзенскай губернях. Тут адбываўся яго ўстойлівы рост. [Д. 21]

Дваране, як і іншыя саслоўі, утрымлівалі коней і ў гарадах. Іх колькасць была нязначнай і пастаянна памяншалася. Калі ў 1888 г. у 5 заходніх губернях 1168 дваран мела 2176 коней (1,9 на аднаго), то ў 1912 г. 931 уладальнік меў 1846 коней (2,0 на аднаго). Выключэнне складалі толькі гарады Магілёўскай губ., дзе за гэты час колькасць коней на аднаго двараніна павялічылася да 5,7. У гарадскім прыватным сектары колькасць коней і ўласнікаў павялічылася адпаведна на 23,0% і 25,9% [Д. 22]. Для дваран (у асноўным чыноўнікаў) коні ў горадзе служылі асноўным сродкам перамяшчэння. З паяўленнем конкі і электрычных трамваяў роля асабістых коней паступова падала, што і адбілася на іх дынаміцы. У той жа час мяшчане, купцы і прадстаўнікі іншых саслоўяў выкарыстоўвалі коней у камерцыйна-прадпрымальніцкай дзейнасці ў якасці цяглавай сілы.

Коні, як рабочая жывёла, у сельскай гаспадарцы з’яўляліся адным з асноўных сродкаў вытворчасці. Дваране-землеўласнікі імкнуліся набыць найбольшую колькасць коней для сельскагаспадарчых работ. У прыватным сектары ім належала прыкладна адна трэць усіх коней, хаця доля іх з 1888 да 1912 г. некалькі паменшылася (на 2,0%). Пры гэтым неабходна мець на ўвазе, што беларускія дваране з 1877 да 1905 г. страцілі 906,5 тыс. дзес. зямлі, у той час як асабістая прыватная зямельная ўласнасць іншых саслоўяў за гэтыя гады павялічылася на 1028,8 тыс. дзесяцін, альбо ў 2,3 разы. Такім

чынам, колькасць коней у дваран у разліку на зямельную плошчу павялічвалася больш хутка, чым у прадстаўнікоў іншых саслоўяў. Гэта сведчанне таго, што ў памешчыцка-дваранскай гаспадарцы паступова ўкаранялася капіталістычная сістэма, якая выцясняла адрабочную.

Аб гэтым сведчыць і тое, што з 1888 да 1906 г. доля дваранскага конеўладання ва ўсім конеўладанні (прыватнае плюс сялянскае ў вобшчаствах) не змянілася і складала 7,1%, а да 1912 г. павялічылася да 7,2%. Акрамя гэтага, калі з 1888 да 1912 г. колькасць коней у разліку на аднаго двараніна-конеўладальніка павялічылася з 5,5 да 5,9, то сярод усіх конеўласнікаў гэты паказчык паменшыўся з 2,1 да 1,7. Такім чынам, наглядаўся працэс канцэнтрацыі коней у руках дваран-памешчыкаў. Зразумела, дробнапамесныя дваране валодалі нязначнай колькасцю асноўнай цяглавай сілы ў разліку на аднаго чалавека. Так, у 1888 г. у пяці заходніх губернях на долю 1190 уласнікаў прыходзілася ад 21 да 50 коней, 115 валодалі конямі ад 51 да 100, а 9 — ад 101 да 200. У 1912 г. больш чым у 2 разы павялічылася колькасць уладальнікаў коней ад 51 да 100 і складала ўсяго 235 чалавек. У гэтым жа годзе 29 дваран валодалі статкамі ад 101 да 200 і тры памешчыкі мелі больш чым 200 коней кожны. [112, с. 32-34, 42-43, 54-59; 113, с. 60-65, 74-77, 96-99] Гэта былі ўжо буйныя конезаводы, на якіх вырошчваліся пародзістыя коні з камерцыйнай мэтай.

Статыстычныя падлікі не ў поўнай ступені характарызуюць развіццё конегадоўлі ў Беларусі. Што ж сабой уяўляў звычайны беларускі конь, які выкарыстоўваўся як у сялянскай, так і памешчыцкай гаспадарцы?

Як адзначалася раней, у 60-х гадах памешчыцкія конезаводы былі практычна ліквідаваны. Таму, як сведчаць сучаснікі, яшчэ на пачатку 80-х гадоў, у прыватнасці, у Магілёўскай губ., пераважнай была “парода коней, так званая беларуская, вельмі дробная і несамавітая” [114, с. 877]. Ды і пазней, у 1914 г., адзначалася, што “конь у Магілёўскай губ. малы ростам — у 24—30 вяршкоў вышыні, даўжыня — 2—2,5 аршыны. Малы рост тлумачыцца кепскім доглядам, заўчаснай і цяжкай работай, недастатковым кармленнем” [115, с. 34]. Зразумела, гэта ў асноўным тычылася сялянскіх коней.

Дваране-памешчыкі імкнуліся палепшыць як мясцовую пароду коней, так і абзаводзіліся пародзістымі конямі з іншых краін. Да канца 80-х гадоў у Беларусі не існавала значных конезаводаў. Памешчыкі карысталіся паслугамі злучных пунктаў. Так, у Магілёўскай губ. у 1862 г. ні казённых, ні прыватнаўласніцкіх конных заводаў не існавала. У наяўнасці было толькі 5 злучных пунктаў. Іх паслугі скарысталі 155 уласнікаў, з якіх 118 памешчыкаў [116, л. 36]. З 1874 да 1883 г. у губерні дзейнічала ад 1 да 6 злучных пунктаў штогодна. На іх пароды сваіх коней паляпшалі ад 26 да 211 памешчыкаў і ад 3 да 83 конеўласнікаў іншых саслоўяў [114, с. 884].

У справаздачах губернатараў, пачынаючы з 90-х гадоў, усё часцей і часцей адзначаецца наяўнасць конных заводаў у дваран-памешчыкаў. Так, у 1890 г. у Гродзенскай губ. на 13 конных заводах было 42 жарабцы і 177 матак [117, с. 77]. У 1897 г. ў Пінскім павеце на конезаводзе двараніна Корсака было 12 жарабцоў і 21 кабыла ангельскай пароды. Альбінскі конезавод кн.

Радзівіла налічваў 5 жарабцоў, 20 матак і 35 жарабят ангельскай, першаронскай і арабскай парод. У маёнтку Філіпавічы двараніна Клімава знаходзіліся 5 жарабцоў, 15 кабыл і 10 жарабят розных парод з Віленскай земскай канюшні [118, с. 24, 25]. Значны конны завод размяшчаўся ў маёнтку Шчорсы гр. Храптовіча, што дазволіла развясці статак у 200 коней. Пераважна гэта была сумесь буйных мясцовых парод з першаронамі і біцюгамі [119, с. 58]. У 1912 г. у Гродзенскай губ. дзейнічала 9 прыватных конных заводаў, дзе ўтрымліваліся 21 жарабец і 162 маткі, у тым ліку 95 ангельскай і 5 арабскай парод [120, с. 10].

Калі ў дарэформенныя гады памешчыкі стваралі конныя заводы для вырошчвання звычайна коней бегавых альбо іншых парод (як хобі), то ў канцы XIX — пачатку XX ст. гэта выклікалася вытворчай неабходнасцю.

Развіццё капіталістычных адносін і ўдасканаленне сродкаў вытворчасці ў земляробстве і іншых галінах народнай гаспадаркі аказвалі моцны ўплыў на конегадоўлю. У 1902 г. на пасяджэнні Кобрынскага павятовага камітэта аб патрэбах сельскагаспадарчай вытворчасці адзін з памешчыкаў заявіў: “Да той пары, пакуль нашы гаспадаркі былі экстэнсіўнымі, прылады палявой апрацоўкі прымітыўнымі і лёгкімі, ворыва неглыбокім, кармы і праца таннымі і большасць коней утрымлівалася на падножным корме, да месца быў невялікі, але рухомы конь... Узмацненне інтэнсіўнасці і тэхнікі гаспадаркі і развіццё памысловасці пачынаюць прад’яўляць попыт на каня больш буйнога і дужага... Дванаццать гадоў таму назад я ў нашай мясцовасці не заўважаў у рабоце плуга, цяпер жа ён пранікае і ў сялянскае асяроддзе. Шмат жа якія маёнткі набылі сеялкі, жаткі, сенакасілкі і іншыя машыны, працаваць з якімі нашымі слабасільнымі конямі вельмі цяжка” [121, с. 499].

Гэта пацвярджаюць і даныя Міністэрства земляробства, якое ў 1896—1897 гг. праз сваіх карэспандэнтаў правяло абследаванне па пытанні аб прымяненні і распаўсюджванні ў Расіі сельскагаспадарчых машын і прылад. Выявілася, што ў Мінскай губ. “розныя ўдасканаленыя прылады для апрацоўкі глебы, як-то: плугі, бароны, скарапашнікі і г. д., знайшлі сабе шырокае прымяненне і сустракаюцца ў вельмі многіх маёнтках, асабліва ў найбольш буйных, дзе яны поўнасцю замянілі сабой першабытныя прылады”. [122, с. 135] У маёнтках хутка павялічвалася і колькасць жнявёра, сенакасілак, сеялак і іншых машын. Яны шырока былі распаўсюджаны і ў другіх губернях Беларусі. Але пры гэтым трэба агаварыцца, што ў беларускай савецкай гістарыяграфіі, услед за У.І.Леніным, прыводзіцца завышаная лічба аб распаўсюджванні машын і ўдасканаленых сельскагаспадарчых прылад працы ў памешчыцкіх маёнтках. Так, у К.І.Шабуні гэты працэнт вагаецца ад 54 да 86. [76, с. 54] На самай жа справе ён складаў ад 17 у Віленскай губ. і да 70 — у Гродзенскай і Магілёўскай губернях. І то гэта тычылася ў асноўным прылад для апрацоўкі глебы — галоўным чынам жалезных плугоў [122, с. 230]. Разам з тым беларускія губерні па гэтых паказчыках займалі другое месца пасля Новарасіі.

У першым дзесяцігоддзі XX ст. колькасць сельскагаспадарчых машын і ўдасканаленых прылад працягвала павялічвацца. Па перапісу 1910 г. у

памешчыцкіх маёнтках 35 павеатаў Беларусі налічвалася 69,6 тыс. жалезных плугоў, 18,4 тыс. жалезных барон, 3,2 тыс. жняярак, 11,4 тыс. конных і 409 паравых малатарняў, 13,8 тыс. веялак, 16,0 тыс. сенакасілак, 3,1 тыс. конных грабляў [98, с. 135].

Такім чынам, пераход у сельскай гаспадарцы ад ручной працы (асабліва пры пасеве і ўборцы ўраджая і яго апрацоўцы) да машынай на коннай цязе не мог не паўплываць станоўча на паляпшэнне дваранска-памешчыцкай конегадоўлі. Аб гэтым ускосна сведчаць і цэны. Так, восенню 1907 і 1908 гг. у Віцебскай губ. кошт прыватнаўласніцкага каня складаў 65 руб., а сялянскага — 32 руб. 10 кап. Цана пародзістага каня даходзіла да 200 і больш рублёў [98, с. 135].

Аб гэтым гаварылі і сучаснікі. “У прыватных уласнікаў конегадоўля знаходзіцца ў больш спрыяльных умовах, чым у сялян” [123, с. 110]. “Пародзістыя коні сустракаюцца толькі ў некаторых буйных землеўласнікаў” [124, с. 77]. “Толькі ў заможных людзей сустракаюцца коні дужых парод: рускай, прускай, а таксама жмудскай. Памешчыцкія коні лепшыя за сялянскія” [125, с. 9] і г. д.

Такім чынам, скасаванне прыгону і рост сельскагаспадарчай вытворчасці з’явіліся аб’ектыўнай перадумовай павелічэння статка коней у дваранска-памешчыцкай гаспадарцы. Іх прырост быў не толькі колькасны, але і якасны. На апошнюю акалічнасць паўплывалі змены ў тэхніцы і агра-тэхніцы. Паляпшэнне пароды дваранскіх коней забяспечвалася як набыццём пародзістых коней, так і іх вывядзеннем на асабістых конных заводах. Усё гэта спрыяла прагрэсу сельскагаспадарчай вытворчасці.

Важную ролю ў памешчыцкай гаспадарцы іграла развядзенне буйной рагатай жывёлы. У 60—70-х гадах частка яе (валы) выкарыстоўвалася ў якасці цяглавай рабочай сілы і ў гандлі мясам. У далейшым коні выціснулі валоў і іх удзельная вага ў памешчыцкай гаспадарцы да канца XIX ст. складала нязначную частку. Асаблівую каштоўнасць мелі каровы. Буйная рагатая жывёла выкарыстоўвалася для атрымання арганічнага ўгнаення, мяса і малочных прадуктаў, якія паступалі на продаж.

На жаль, у Расіі ў азначаныя гады спецыяльных абследаванняў жывёлагадоўлі (за выключэннем конегадоўлі) не праводзілася. Звесткі аб колькасці жывёлы збіраліся мясцовай паліцыяй і валаснымі ўправамі. Даныя, атрыманыя такім шляхам, былі недакладнымі. Да 1900 г. яны друкаваліся агульнай зводкай, без падраздзялення па памешчыцкіх і сялянскіх гаспадарках. Акрамя гэтага, статыстыка не вылучала з агульнай колькасці маладых і дарослых жывёл. Нягледзячы на гэта, з дапамогай іншых крыніц і асабістай метадзі падлікаў можна зрабіць пэўныя высновы аб развіцці дваранска-памешчыцкай буйнарагатай жывёлагадоўлі.

Аб дынаміцы колькасці буйной рагатай жывёлы сведчыць дадатак 25. З 1856 да 1911 г. статак буйной рагатай жывёлы ў 5 заходніх губернях павялічыўся з 1567,7 тыс. да 3217,8 тыс. галоў, ці больш як у 2 разы. Пры гэтым найбольшы абсалютны (573,3 тыс.) і адносны (137,1 %) прырост рагатай жывёлы адбыўся ў Мінскай губ. Затым ішлі Віленская губ. (300,8

тыс. галоў, ці 118,6 %), Гродзенская (291,4 тыс., ці 106,5 %), Віцебская (240,4 тыс., ці 86,1 %) і Магілёўская губ., дзе прырост склаў 224,2 тыс. галоў, альбо 61,8 % у параўнанні з 1856 г. Разам з тым павелічэнне статка буйной рагатай жывёлы было не лінейным, а хваляпадобным. Так, як вынікае з дадатку 25, у 1856—1864 гг. ва ўсіх 5 заходніх губернях адбыўся рост колькасці жывёлы і разам склаў 17,5 %. Затым у перыяд з 1864 да 1870 г. паўсюдна, за выключэннем Гродзенскай губ., наглядалася абсалютнае і адноснае падзенне колькасці буйной рагатай жывёлы. Спецыяльная ўрадавая камісія, якая абследавала стан сельскай гаспадаркі на пачатку 70-х гадоў, вымушана была канстатаваць, што пасля рэформы 1861 г., асабліва пасля паўстання 1863 г., дваранска-памешчыцкая жывёлагадоўля ў Заходнім краі прыйшла ў заняпад. Гэта было выклікана як наступствамі самой рэформы (асабліва ў Беларусі, дзе пасля 1863 г. быў скасаваны часоваабавязаны стан сялян і памешчыкі засталіся без дармовай рабочай сілы), так і рэпрэсіямі ў адносінах да памешчыкаў (надзвычайнае палажэнне, 10 % кантрыбуцыйны збор, іншыя дадатковыя павіннасці). У выніку частка жывёлы пайшла на ўбой для выплаты кантрыбуцый. Памяншэнне статку было звязана і са скарачэннем пасеваў, асабліва кармавых траў. Так, у Віцебскай губ. да 1861 г. уладальнікі маёнткаў мелі ў сярэднім па 3 штукі рагатай жывёлы на 1 дзес. азімага пасеву, а да канца 60-х гадоў колькасць буйной рагатай жывёлы і коней паменшылася больш чым на палову. Тое ж самае адбывалася і ў іншых беларускіх губернях. Пры гэтым колькасць жывёлы ў сялян значна павялічылася. У Віленскай губ. статак сялянскай жывёлы вырас на 20 %, у Віцебскай — у 2 разы і г. д. [126, с. 128-131] Рост колькасці буйной рагатай жывёлы ў Гродзенскай губ. таксама адбыўся за кошт сялянскіх гаспадарак, асабліва калі мець на ўвазе, што ў гэтай губерні быў і самы нізкі працэнт дваранскага землеўладання. Такім чынам, у 60-х гадах наглядаўся крызіс дваранска-памешчыцкай сельскагаспадарчай вытворчасці ў цэлым і жывёлагадоўлі, у прыватнасці.

У 70-х — пачатку 80-х гадоў наглядалася паступовае пашырэнне жывёлагадоўлі. З 1870 да 1883 г. статак буйной рагатай жывёлы павялічыўся на 19,1 %. Найбольшы прырост адбываўся ў 80-х — 90-х гадах. З 1883 да 1900 г. яе колькасць у 5 заходніх губернях павялічылася на 1416,7 тыс. галоў, альбо на 66,7 %. Самымі высокімі былі тэмпы прыросту ў Віленскай губ. (у 2,3 раза) і Мінскай губ. (у 2,1 раза) [Д. 25, 26]. Такі ўсплеск быў выкліканы аграрным крызісам (падзеннем цэн на збожжа на сусветным рынку) і пераарыентацыяй сельскай гаспадаркі, асабліва памешчыцкай, на жывёлагадоўчую вытворчасць з яе малочнай накіраванасцю.

Нязначнае скарачэнне колькасці буйной рагатай жывёлы ў 1900—1911 гг. было абумоўлена як прамысловым крызісам і дэпрэсіяй, якія панізілі попыт на прадукты жывёлагадоўлі, так і інтэнсіўнай выбракоўкай у памешчыцкіх і заможных сялянскіх гаспадарках малапрадукцыйных парод кароў.

Агульныя лічбы яшчэ не даюць поўнага ўяўлення аб дынаміцы колькасці буйной рагатай жывёлы ў краі. Больш красамоўна гэты працэс можна

прасачыць адносна росту насельніцтва. Калі ў 1856 г. на 100 жыхароў краю прыпадала 36,9 галоў буйной рагатай жывёлы, то ў 1911 г. гэты паказчык склаў толькі 29,1, г. зн. паменшыўся на 7,8 адзінак. У цэлым жа па Еўрапейскай Расіі гэтыя суадносіны склалі 37,7 і 26,0 адпаведна (памяншэнне склала 11,7 галоў) [Д. 27]. Такім чынам, беларускія губерні пераўзышлі сярэднія даныя па Еўрапейскай Расіі і выдзеліліся ў раён развітай жывёлагадоўчай вытворчасці. Скарачэнне ж колькасці буйной рагатай жывёлы ў пераліку на 100 жыхароў яшчэ не ёсць сведчанне зніжэння ўзроўню жывёлагадоўлі. Справа ў тым, што на пачатку XX ст. буйная рагатая жывёла значна пераўзыходзіла статак сярэдзіны XIX ст. па ўсіх паказчыках — па вазе і па выхадзе малака, асабліва ў памешчыцкіх гаспадарках.

Найбольш складана выявіць памешчыцкі статак з агульнай колькасці буйной рагатай жывёлы. В. П. Панюціч экстрапаліраваў % сялянскай буйной рагатай жывёлы, вядомы на 1900 г. у 72,5 %, на папярэднія гады. Па крайняй меры, на 1870 г. гэта зрабіць немагчыма. Як было паказана вышэй, з 1864 да 1870 г. колькасць буйной рагатай жывёлы ў Заходнім краі паменшылася на 5,5 %, пры гэтым за кошт скарачэння амаль удвая памешчыцкага статку. Улічваючы гэтыя акалічнасці, на 1870 г. колькасць сялянскай жывёлы можна павялічыць на 180—190 тыс. галоў, а памешчыцкіх паменшыць адпаведна. Падобная экстрапаляцыя вельмі ўмоўна. Такі метада мэтазгодна прымяняць тады, калі працэсы развіваюцца натуральным шляхам. У нашым выпадку лепш адмовіцца ад такой метадыкі падлікаў. Абмяжуемся толькі дакладнымі данымі за 1900 г. [Д. 29].

Статыстыка не паказвае, колькі ў кожнай губерні было дойных кароў і маладняку. Суадносіны паміж дойным статкам і маладняком, відаць, значна вагаліся. Вядома, што пры добрым ураджаі сяляне пакідалі маладняк на племя, і наадварот, калі кармоў не хапала, то жывёла прадавалася. Каб вызначыць колькасць дойных кароў у агульным статку, мы можам спаслацца на вынікі даследавання тагачасных тэарэтыкаў і практыкаў малочнай гаспадаркі В. І. Кавалеўскага і І. А. Лявіцкага. (Гл.: Ковалевский В. И., Левитский И. О. Статистический очерк молочного хозяйства в средних полосах Европейской России. — СПб., 1879). У сувязі з тым, што ў 60—70-х гадах буйнарагатая жывёлагадоўля насіла ў асноўным мясны накірунак і значны працэнт складалі валы, яны лічаць, што колькасць дойных кароў у гэты час у краі складала 1/3 ад агульнага статка. Гэта пацвярджаюць і іншыя крыніцы. У канцы XIX — пачатку XX ст., калі жывёлагадоўля набыла малочны характар, колькасць дойных кароў у Беларусі павялічылася да 50 % [127, с. 37] ад агульнага статку буйной рагатай жывёлы. На падставе гэтых даных намі паказана дынаміка колькасці дойных кароў у 5 заходніх губернях. Так, з 1856 да 1911 г. статак дойных кароў у краі павялічыўся на 1080,2 тыс. галоў, альбо ў 3,0 разы. Найбольшы прырост наглядаўся ў Мінскай — на 255,9 % і Віленскай губ. — на 228,2 %, а найменшы — у Магілёўскай — 142,8 % [Д. 30].

Пры гэтым, нягледзячы на значны рост насельніцтва ў парэформенныя гады, колькасць дойных кароў у краі ў разліку на 100 жыхароў павялічылася

з 1856 да 1897 г. з 12,3 да 16,3 галоў. Гэтыя суадносіны некалькі паменшыліся ў 1911 г.— да 14,5. У той жа час Мінская губ. за гэтыя гады дала прырост з 14,2 да 17,3 [Д. 31], хаця яна была самай шматлюднай беларускай губерняй. Калі ж параўнаць па гэтых параметрах заходнія губерні з Еўрапейскай Расіяй, то можна ўпэўнена сцвярджаць, што Беларусь на перыферыі вякоў пераўтварылася ў край малочнай жывёлагадоўлі. Так, калі ў 1856 г. у Еўрапейскай Расіі на 100 жыхароў прыходзілася 12,6 дойных кароў, а ў 5 заходніх губернях — 12,3, то ўжо ў 1911 г. гэтыя суадносіны раўняліся 9,6 і 14,5 адпаведна [Д. 31].

Такім чынам, з 60-х да пачатку 80-х гадоў буйная рагатая жывёла ў памешчыцкіх гаспадарках выкарыстоўвалася пераважна для атрымання арганічнага ўгнаення, цяглавай сілы (валы) і мясапрадуктаў. Арыентацыя памешчыцкіх і сялянскіх гаспадарак у 60—70-х гадах на збожжавую вытворчасць патрабавала вялікай колькасці арганічнага ўгнаення. Попыт на ўгнаенне асабліва павялічыўся з пашырэннем бульбянога кліна. Таму і жывёлагадоўля была прыстасавана да гэтых праблем. У сувязі з гэтым у эканоміях не ўзнікала патрэбы ў развядзенні пародзістай жывёлы. “Жывёла самай простаі і дробнай пароды. Насельніцтва не імкнецца да развядзення пародзістай жывёлы, таму што адбываюцца частыя падзяжы жывёлы, што нівеліруе выдаткі працы і сродкаў”, [128, л. 34] — указвалася ў справаздачы Магілёўскага статкамітэта. Так, толькі ў 1865 г. у беларускіх паветах Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай губерняў, а таксама ў Мінскай губ. ад хвароб загінула 109,1 тыс. галоў жывёлы. У 1863—1871 гг. штогадовыя страты ў сярэднім складалі: па Віленскай губ.— 1,2 % ад агульнай колькасці, Мінскай і Магілёўскай — 1,0, Гродзенскай — 0,5, Віцебскай губ. — 0,2 %. В. П. Панюціч лічыць, што гэтыя лічбы неабходна павялічыць як мінімум у 2 разы [17, с. 253, 259]. Аўтары “Опыта описания Могилёвской губернии ...” невыпадкова адзначалі, што “у нас да гэтай пары глядзяць на жывёлагадоўлю, як на неабходнае ліха і ўтрымліваюць жывёлу толькі дзеля атрымання ад яе гною, без якога немагчыма земляробства, а малако і мяса лічацца пабочнымі прадуктамі” [114, с. 873]. Нават на пачатку XX ст. у “Обзорах ...” і “Памятных книжках ...” губерняў часта падкрэслівалася, што “развядзенне і ўтрыманне буйной рагатай жывёлы мясцовым насельніцтвам галоўным чынам абумоўлена неабходнасцю мець угнаенне для палёў. Даходнасць ад жывёлы адсоўваецца на другі план. Таму сяляне і большая частка памешчыкаў утрымліваюць жывёлу мясцовай пароды, якая не такая прадукцыйная і буйная, як жывёла замежных парод, але затое менш разборлівая ў кармах і не патрабуе значнага дагляду” [129, с. 17].

Як бачым, жывёлагадоўля Беларусі заставалася цесна звязанай з земляробствам. Атрыманне належных ураджаяў залежала ад колькасці ўнесенага ўгнаення. Жывёлагадоўля была скіравана на атрыманне ў першую чаргу арганічнага ўгнаення ў памешчыцкіх гаспадарках, якія не перайшлі да інтэнсіўных сельскагаспадарчых тэхналогій. На пачатку 60-х гадоў толькі ад утрымання буйной рагатай жывёлы памешчыкі атрымлівалі ад 2,5 да 3 млн. т арганічнага ўгнаення. У пачатку XX ст. гэтыя лічбы павысіліся да 4,9—

5,8 млн. т. [114, с. 875]

Разам з тым развядзенне буйной рагатай жывёлы ў некаторых памешчыцкіх эканоміях і сялянскіх гаспадарках паступова набывала гандлёва-прадпрымальніцкі характар. Гэтаму садзейнічаў шэраг аб'ектыўных перадумоў. Праз тэрыторыю Беларусі праходзілі шматлікія жывёлапрагонныя тракты, з 60-х гадоў XIX ст. пачалося інтэнсіўнае чыгуначнае будаўніцтва, што дазваляла пераганяць ці дастаўляць жывёлу і яе прадукты як у вялікія гарады імперыі, так і за мяжу. Да таго ж, у краі існавалі сотні дробных і сярэдніх бровараў у памешчыцкіх маёнтках, што давала магчымасць адкормліваць нямала жывёлы на продаж. Так, у 60-х гадах толькі на броварах Пружанскага павета на адходах ад вінакурэння — брагі адкормлівалася звычайна па 20—40 галоў жывёлы. Сучаснікі адзначалі, што “адкормленыя брагаю быкі адпраўляюцца часткова ў Варшаву і ў Вільню па 60—90 руб. за галаву, большай жа часткай — на мясцовы ўбой” [130, с. 89].

Адкорм буйной рагатай жывёлы практыкаваўся і ў іншых губернях Беларусі. Так, Мінскі губернатар неаднаразова падкрэсліваў, што “у маёнтках з броварамі нярэдка ўтрымліваецца лішак уласнай жывёлы ці чужой з платаю за яе ўтрыманне з мэтай адкорму і продажу на ўбой у гарады.” [131, с. 25-26]. У прыватнасці, Рэчыцкі памешчык А. Горватт яшчэ з пачатку 60-х гадоў практыкаваў адкорм валоў, якіх закупаў на Украіне. Адкормленыя валы дастаўляліся у Пецябург і прыносілі штогод да 40 тыс. руб. прыбытку [132, с. 74].

Па даных В. П. Панюціча, у 1872—1873 гг. з 362 абследаваных валасцей Беларусі памешчыцкая гандлёвая малочная і мясная жывёлагадоўля сустракалася ў 116 (32,0 %) валасцях [133, с. 187].

Разам з тым мы не ў стане дакладна вызначыць, якая колькасць буйной рагатай жывёлы ішла на продаж. Па падліках І. Бліоха, у 1874 г. з 45,4 тыс. галоў жывёлы, якая паступіла на продаж у 5 заходніх губернях, 37,0 тыс. (81,5 %) была мясцовага паходжання. Х. Ю. Бейлькін лічыць, што на рынак паступала значна больш жывёлы [132, с. 78]. На самай справе, калі ўлічыць, што ў 60—70-х гадах у сярэднім было 600 тыс. дойных кароў, то тэарэтычна штогод яны маглі даваць 600 тыс. галоў прыплоду. Рэальна гэта лічба вагалася ад 400 да 480 тыс. галоў. Кожны год 1/8—1/10 частка статка абнаўлялася. Такім чынам, на ўласнае спажыванне і на продаж магло паступіць 180—220 тыс. галоў бракаванай жывёлы і 180—300 тыс. маладняку [Д. 28, 30]. Пры гэтым В. П. Панюціч падкрэслівае, што “сялянская жывёла паступала на рынак у параўнальна невялікай колькасці” [17, с. 264]. Значыць, асноўная доля гандлёвай прадукцыі прыпадала на памешчыцкія гаспадаркі, а гэта як мінімум 110—132 тыс. галоў бракаванай і адкормленай жывёлы і маладняку штогод.

У 80—90-х гадах адкорм і выпас буйной рагатай жывёлы набылі далейшае развіццё, асабліва ў тых памешчыцкіх эканоміях, дзе дзейнічалі бровары і мелася значная колькасць лугоў і пашы. Выпас практыкаваўся з вясны да восені, а на адкорм на броварах жывёлу ставілі з восені да вясны. У сярэдзіне 90-х гадоў па ініцыятыве памешчыкаў Мінскай губ. ўпраўляючы

Мінскім аддзяленнем Дзяржбанка паставіў пытанне аб адкрыцці крэдыту на 6—8 месяцаў для тых гаспадароў, што займаліся гэтай дзейнасцю. Па даных Х. Ю. Бейлькіна, у 1897—1900 гг. у 5 заходніх губернях на адкорме і выпасу знаходзілася 25,3 тыс. галоў, што прызначаліся для продажу [132, с. 140-141].

Разам з тым увядзенне новых чыгуначных ставак адмоўна сказалася не толькі на развіцці збожжавай гаспадаркі, але і мясной жывёлагадоўлі. На мяжы стагоддзяў канкурэнцыю беларускай ялавічыне склала ялавічына, што дастаўлялася з усходніх губерняў Еўрапейскай Расіі. Багацце пашы, выпас, які не патрабаваў амаль ніякіх выдаткаў у стэпавых раёнах, нізкія чыгуначныя тарыфы значна панізілі кошт ялавічыны ў заходніх губернях і сталіцах імперыі. Справа дайшла да таго, што Мінскае сельскагаспадарчае таварыства, якое ўзяла падрад на дастаўку ялавічыны з губерні для Пецярбургскага гарнізона, вымушана было закупіць арэнбургскую ялавічыну па больш нізкай цане. Гэты факт настолькі збянтэжыў удзельнікаў Мінскага губернскага камітэта аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці, што яны вымушаны былі задацца рытарычным пытаннем: “Пры такіх умовах ці магчымы пераход ад збожжавай гаспадаркі да жывёлагадоўлі, што так рэкамендуецца тэарэтыкамі?”. [134, л. 57]

Вынікам гэтага з’явілася пераарыентацыя памешчыцкіх гаспадарак з экспарту буйной рагатай жывёлы і ялавічыны на пастаўкі яе на ўнутраны рынак. У канцы 90-х гадоў 87,4 % беларускай жывёлы і ялавічыны збывалася на месцы, звыш 10 % накіроўвалася ў Польшчу і каля 2 % адпраўлялася ў іншыя губерні імперыі [132, с. 143]. Разам з тым гэта не прывяло да скарачэння колькасці жывёлы і ялавічаны, што ішлі на продаж. Гандаль гэтымі таварамі і на пачатку XX ст. быў звязаны з адкормам і выпасам жывёлы. У маёнтках, дзе дзейнічалі бровары, па-ранейшаму практыкаваўся адкорм як памешчыцкай жывёлы, так і жывёлапрамыслоўцаў, якія звычайна ўвосень скупалі па нізкіх цэнах сялянскую жывёлу [135, с. 13]. Так, у 1909 г. на адкорме жывёла ўтрымлівалася пры 221 бровары. У 1901—1908 гг. штогод на броварах адкормлівалася 15—16 тыс., а на выпасе — 14—15 тыс. галоў буйной рагатай жывёлы. Ужо ў 1913 г. з 5 заходніх губерняў толькі вываз па чыгунцы склаў 54,4 тыс. галоў буйной рагатай жывёлы [132, с. 206-207].

Стымулам для развіцця гандлёвай мясной жывёлагадоўлі быў і значны рост цэн на яе прадукты. Калі ў 1891—1900 гг. кошт 1 пуда ялавічыны ў 5 заходніх губернях складаў у сярэднім 269 кап., то ў 1906—1910 гг. — 425 кап., а ў 1911 г. — 451 кап., альбо ў 1,7 разы вышэйшы, чым у 90-х гадах XIX ст. У той жа час у 1911 г. кошт 1 пуд. у 50 губернях Еўрапейскай Расіі склаў 401 кап. [136, с. 481, 491; 137, с. 88-89].

Адным з накірункаў развіцця жывёлагадоўлі з’яўлялася малочна-варная вытворчасць. Але ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону яна, як і іншыя галіны памешчыцкай гаспадаркі, прыйшла ў заняпад. Статкі пародзістых кароў паменшыліся, таму што цяпер для іх дагляду патрабаваліся значныя сродкі (павышэнне кошту рабочай сілы, няздольнасць большасці памешчыкаў арганізаваць гаспадарку ў новых умовах,

памяншэнне абаротнага капіталу, кантрыбуцыі і г. д.). У архіўных крыніцах, справаздачах губернатараў, навуковых даследаваннях таго часу мы знаходзім толькі фрагментарныя звесткі аб тым, што ў таго ці іншага памешчыка арганізавана правільная сістэма малочнатаварнай вытворчасці. Па сутнасці ў гэтыя гады былі толькі асобныя аазісы, дзе ў гаспадарках утрымліваліся высокапародзістыя малочныя каровы ці арганізавана праводзіліся селекцыйныя мерапрыемствы па ўдасканаленні мясцовай пароды буйной рагатай жывёлы.

У 60—70-х гадах палепшаныя пароды жывёлы наглядаліся толькі ў некаторых вельмі буйных памешчыцкіх гаспадарках. Так, гэта тычыцца маёнткаў князя Варшаўскага ў Гомельскім павеце, графаў Талстога і Чарнышова-Круглікава ў Чавускім і Рагачоўскім паветах, вядомага маёнтка Шчорсы Навагрудскага павета графа Храптовіча і некаторых іншых [97, с. 90, 91; 138, л. 34]. “Паляпшэнне парод буйной рагатай жывёлы наглядалася толькі ў Слуцкім і Навагрудскім паветах”, — адзначаў статкамітэт Мінскай губ. у 1865 г. [139, л. 42]

У цэлым жа ў 60—70-х гадах жывёлагадоўля ў памешчыцкіх гаспадарках Беларусі, а тым больш у сялянскіх, насіла “гнявы” характар, для якой непатрэбны былі пародзістыя каровы, выдаткі на ўтрыманне якіх былі значна большымі. Таму “буйная рагатая жывёла належыць пераважна да звычайнай мясцовай пароды. Знешні выгляд беларускай каровы мае шэраг недахопаў: рост вельмі малы (ад 1 арш. 8 вярш. да 1 арш. 10 вярш.). Нярэдка вага ўзрослай каровы не больш 7—8 пудоў. Малочнасць у кароў развіта слаба, хаця масла тлустае, густое. У сярэднім карова дае за адзін дзень малака ад 2 да 4 кварт, альбо 20—40 вёдзер у год. Але парода гэта па здольнасці пераносіць нягоды, задавальняцца невялікай колькасцю корму, словам, цяпець голад і холад, далёка пераўзыходзіць усе заходнееўрапейскія пароды” [114, с. 871].

Таму ў першае дваццацігоддзе пасля скасавання прыгону каровы звычайна здаваліся “у пакт яўрэям па 10—12 руб. за галаву, альбо па 24 кап. за вядро малака. Пры гэтым выручалася па 14 руб. за карову. Але і без здачы ў пакт удой ад каровы прыносіў 10—12 руб” [130, с. 88]. Толькі ў тых маёнтках, што знаходзіліся каля гарадоў ці былі звязаны з імі зручнымі шляхамі зносін, у большай ступені развівалася малочная гаспадарка, прадукты якой збываліся на мясцовых рынках. У аддаленых эканоміях звычайна загатоўвалі масла, сухі тварог і сыр [140, с. 25].

Толькі з пачаткам аграрнага крызісу, ростам гарадскога насельніцтва, пабудовай новых чыгунак, шашэйных дарог, прамысловым уздымам 90-х гадоў у дваранска-памешчыцкай гаспадарцы наглядаўся паступовы пераход да малочнатаварнай вытворчасці як адной з галоўных галін. Сведчаннем таму з’яўляюцца як справаздачы губернатараў, так і шэраг іншых дакументаў і фактаў і сведчанняў. Так, Віленскі генерал-губернатар у абзоры за 1893 г. адзначаў, што “надзвычай забяспечаны збыт прадуктаў жывёлагадоўлі ў гэтым рэгіёне вымушае памешчыкаў звяртаць належную ўвагу на ўтрыманне жывёлы, інтэнсіўнае яго кармленне за кошт травасеяння і культуры

карняплодаў... Дзякуючы ўзмоцненаму развядзенню пераважна буйной рагатай жывёлы, у тутэйшых маёнтках пачынае развівацца і малочная гаспадарка, арганізаваная на больш рацыянальных пачатках. Навогул, у апошнія часы ў малочнай гаспадарцы ў нас не наглядалася амаль ніякіх тэхнічных удасканаленняў, і толькі не так даўно, на працягу апошняга дзесяцігоддзя, сыраварэнне і масларобства... сталі набываць больш важнае значэнне і прыносяць вялікую карысць сельскай гаспадарцы. Яны даюць масу прадуктаў не толькі для ўнутранага спажывання, але і для знешняга вывазу. На ўзнікшых сыраварнях і масларобчых заводах пачалі працаваць добра падрыхтаваныя майстры, якія вырабляюць сыры, падобныя на замежныя. Пры гэтым сыры на мясцовых рынках канкурыруюць з замежнымі і выцясняюць іх” [141, с. 69].

Для паляпшэння статка дойных кароў у 80—90-х гадах у буйных памешчыцкіх маёнтках усё часцей утвараюцца “заводы” па развядзенні замежных парод. У гэты час вядомымі расаднікамі былі памесце Лужкі графа А. Пятар-Зыбера (ангельская, альгаўская, остфрысланская пароды), маёнтак Франаполь Ялавіцкага (альдэнбургскія метысы) Дзісенскага павета Віленскай губ.; маёнтак Падблонь Макавай (альгаўская і яраслаўская) Ігуменскага павета, маёнтак графа Кейзэрлінга ў г. Барысаве (галандская) Мінскай губ.; маёнткі наследнікаў Папова ў в. Забалоцце-Баран (ангаўльская) Аршанскага павета, Кухлярскай у в. Ляўкі (сіментальская і альгаўская) Горыцкага павета Магілёўскай губ. і інш. [123, с. 91]

Абзавядзенне памешчыкамі замежнай буйной рагатай жывёлай спрыяла не толькі распаўсюджанню яе ў іншых гаспадарках, але і правядзенню селекцыйнай работы шляхам скрэшчвання з мясцовай беларуска-літоўскай пародай. Адным з вядомых селекцыянераў і папулярызатараў беларуска-літоўскай пароды ў Беларусі з’яўляўся ўладальнік маёнтка Ігнацічы дваранін В. Ельскі. У 1902 г. у памесці ўтрымлівалася 40 дойных кароў гэтай пароды, якія ў сярэднім у год давалі па 125 вёдзер малака. Ад некаторых кароў надойвалі па 207—250 вёдзер [142, с. 61; 143, с. 96]. У 1914 г. на Усерасійскай выстаўцы ў Маскве ўпершыню была прадстаўлена беларуска-літоўская парода кароў. У прыватнасці, 3 каровы і 1 бык памешчыка В. Ельскага і карова з маёнтка Глівін Барысаўскага павета Фл. Свіды. Спецыялісты зацікавіліся гэтай пародай і рэкамендавалі яе для далейшага паляпшэння. Пры гэтым бык В. Ельскага і карова Фл. Свіды былі ўдастоены вялікага срэбранага медаля, а тры другія каровы В. Ельскага — малым срэбраным медалём.

В. Ельскі так характарызаваў беларуска-літоўскую пароду: “Калі не глядзець на знешнюю прыгажосць жывёлы, але імкнуцца па магчымасці больш танна атрымаць гарнец малака, то мясцовая жывёла па колькасці малака саступае толькі галандскай пародзе. Але калі ўзяць пад увагу колькасць тлушчу, кошт утрымання і дагляду, то яна, відаць, пераўзыйдзе ўсе заходнееўрапейскія пароды, якія ў нас разводзяцца” [142, с. 62].

У пачатку XX ст. памешчыкі пачалі арганізоўваць кантрольныя саюзы з мэтай селекцыі кароў. Створаны ў 1912 г. Гродзенскі саюз жывёлаводаў і

жывёлазаводчыкаў паставіў перад сабой задачы: 1) падбор жывёлы адпаведна патрабаванням рацыянальнага жывёлаводства; 2) рэгістрацыя чыстакроўнай і паўкроўнай жывёлы; 3) пасрэдніцтва пры закупцы і продажы членам саюза племянной жывёлы і інш. [144, с. 132]. У 1913 г. да гэтага саюза далучыліся памешчыкі Сувалкаўскай губ. і часткі Віленскай губ. Пад кантролем саюза знаходзілася 4 тыс. галоў рагатай жывёлы. Савет саюза вырашыў правясці масавае абследаванне парод буйной рагатай жывёлы Гродзенскай губ. і адкрыць курсы даглядчыкаў жывёлы ў маёнтку Астравок каля Гродна [145, с. 103, 104]. Да 1914 г. у Мінскай губ. былі заснаваны 3 памешчыцкія і 1 сялянскі кантрольныя саюзы ўладальнікаў толькі беларуска-літоўскай пароды жывёлы [146, с. 32]. У маі 1914 г. быў створаны Магілёўскі губернскі кантрольны саюз [147, с. 40].

Паляпшэнне статка дойных кароў не магло не сказацца на павышэнні ўдоўж. Калі ў 60—70-х гадах памешчыцкія каровы ў сярэднім у год давалі 20—60 вёдзер малака, у 90-х — да 70, то ў 1910—1914 гг. ад адной беларуска-літоўскай каровы надойвалі 130 вёдзер пры тлустасці 4,23 % [148, с. 12]. У першае дваццацігоддзе пасля скасавання прыгону ў тых нязначных па колькасці маёнтках, дзе ўтрымліваліся дойныя каровы, малако перапрацоўвалася ў асноўным на масла і сыры, то з канца XIX ст. з'явілася магчымасць пастаўляць ужо малако, смятану, вяршкі на вялікую адлегласць ад раёнаў іх вытворчасці. Справа ў тым, што на чыгунках Беларусі паявіліся спецыяльна абсталяваныя вагоны-лядоўнікі. У прыватнасці, даследчык развіцця малочнай вытворчасці таго часу А. А. Радцыг пісаў: “У паўночна-заходніх губернях у выніку паляпшэння спосабаў перавозкі малочных прадуктаў па чыгунках малочная гаспадарка набыла больш важнае значэнне, чым раней” [127, с. 37].

Невыпадкова ў пастанове Гродзенскага камітэта аб патрэбах сельска-гаспадарчай прамысловасці адзначалася, што “для развіцця жывёлагадоўлі і малочнай гаспадаркі пажадана... абсталяванне ў значным памеры вагонаў-лядоўнікоў для перавозкі летам мяса і малочных прадуктаў” [149, с. 39].

Аб шпаркім развіцці малочнатаварнай гаспадаркі на пачатку XX ст. сведчыць і той факт, што сельскагаспадарчыя таварыствы, а пазней і земствы пачалі ствараць школы, праводзіць курсы па падрыхтоўцы спецыялістаў малочнай вытворчасці. Відаць, адной з першых школ малочнай справы ў Беларусі была жаночая школа, адкрытая ў 1899 г. у маёнтку Ждановічы Чавускага павета памешчыка Бехлі [150, с. 39]. Таварыства Віцебскіх сельскіх гаспадароў у 1905 г. заснавала спецыяльную Хрусталёўскую школу малочнай гаспадаркі ў Дрысенскім павеце. Магілёўскае таварыства сельскай гаспадаркі ў в. Пашкава арганізавала ў сакавіку 1912 г. курсы па малочнай вытворчасці, а ў маі адправіла экскурсантаў у Данію і Швецыю для азнаямлення з вопытам у гэтай галіне. У 1912 г. у маёнтках Альбрэхтава і Селязні Полацкага павета былі арганізаваны курсы малочнай гаспадаркі [151, с. 10-11; 152, с. 247], а ў мястэчку Мір Навагрудскага павета іх закончылі 23 чал. з сялян [153, с. 328]. У 1914 г. Давыд-Гарадокскае сельскагаспадарчае таварыства вырашыла заснаваць на хутары маёнтка Фон-Отто племянны

завод і курсы па малочнай гаспадарцы [154, с. 31].

Аб інтэнсіфікацыі развіцця малочнай гаспадаркі сведчаць і тыя факты, што памешчыкі на пачатку XX ст. імкнуліся адкрыць лаўкі, саюзы па збыту і склады малочнай прадукцыі. Так, Мінскім таварыствам сельскай гаспадаркі быў створаны склад малочных прадуктаў у Варшаве, а Магілёўскім — у Кіеве. Пры гэтым, калі да 1902 г. збыт прадуктаў ішоў за мяжу, то цяпер прадукты малочнай жывёлагадоўлі збываліся ў асноўным у імперыі, дзе даходы перавышалі амаль у 1,5 разы ад замежнага продажу. У 1902 г. у Мінску арганізавалася таварыства па збыту малочнай прадукцыі [155, с. 807].

Такім чынам, аналіз прыведзеных фактаў сведчыць аб тым, што 80—90-я гады XIX ст. з’явіліся пераломнымі ў перыарыентацыі дваранска-памешчыцкай гаспадаркі з чыста зернявой да жывёлагадоўчай. У апошняя адметную ролю адыгрывала малочнатаварная вытворчасць, якая на пачатку XX ст. атрымлівала ўсё больш рынкавы характар. Разам з тым нельга пагадзіцца з шэрагам беларускіх даследчыкаў, якія абсалютызуюць ролю малочнай вытворчасці ў краі. Як уяўляецца, зыходзячы з гістарыяграфічнага аналізу, першым, хто перабольшыў поспехі памешчыцкай малочнатаварнай вытворчасці, з’яўляецца Х. Ю. Бейлькін. У прыватнасці, у сваёй манаграфіі і папярэдніх артыкулах ён пераводзіць абстрактна-тэарэтычныя магчымасці дойнага статку Беларусі ў абсалют [132, с. 72]. Х. Ю. Бейлькін указвае, што ў 1861—1865 гг. у 5 заходніх губ. сярэднягадовая вытворчасць складала 111 тыс. пудоў, у 1866—1870 гг. — 113, 1876—1880 гг. — 134 тыс. пудоў масла. У канцы XIX ст. агульная таварная прадукцыя складала 500—650 тыс. пудоў масла і сыру [132, с. 72, 140]. У той жа час вядома, што для атрымання аднаго пуда масла неабходна было перапрацаваць 121 вядро малака. Скажам, у 1870 г. у 5 заходніх губернях налічвалася 594,2 тыс. дойных кароў. З іх на долю памешчыкаў прыпадала 163,4 тыс. (27,5% ад статка, які быў у прыватнікаў). Гэта лічба можа быць паменшана ў сувязі з наступствамі паўстання 1863 г. Каб атрымаць у 60—70-х гадах у сярэднім 111 тыс. пуд. масла, неабходна было ўсё малако перапрацаваць у гэты прадукт: 594,2 тыс. кароў давалі ў сярэднім у год па 22,6 вядра малака. Яны маглі даць 13428,9 тыс. вядра малака. Калі гэту суму падзяліць на 121, атрымаем 111 тыс. пудоў масла. Такім чынам, гэта толькі тэарэтычная магчымасць. Разам з тым усе крыніцы ўказваюць на тое, што на выраб масла і цвёрдых сыроў ішло малако абсалютна памешчыцкіх кароў, [130, с. 88] надоі з якіх у той час вагаліся ад 23 да 60 вёдзер у год, і толькі вельмі ў рэдкіх маёнтках малака атрымлівалі больш. Значыць, 163,4 тыс. кароў прыватнікаў маглі даць 3,8—9,8 млн. вёдзер малака ў год, з якога (калі ўсё перапрацоўвалі толькі на масла) маглі атрымаць ад 30 да 80 тыс. пудоў масла, альбо ў сярэднім 55 тыс. пудоў. Разам з тым малако спажывалася як непасрэдна, так і ў выглядзе вяршкоў, смятан, творагу і сыру. Толькі для атрымання 1 пуда галандскага сыру неабходна было перапрацаваць 10,6—10,7 вёдзер малака [156, с. 807]. Таму лічбы, якія прыводзяцца Х. Ю. Бейлькіным аб вытворчасці масла і іншых малочных прадуктаў, можна смела знізіць як мінімум у 2 разы. А між тым яго статыстычныя падлікі некрытычна перакачавалі ў іншыя манаграфіі і

падручнікі па гісторыі Беларусі перыяду капіталізму.

Перапрацоўка малочнай прадукцыі патрабавала ўдасканалення абсталявання і заснавання масларобчых і сыраварных заводаў. Да 80-х гадоў у крыніцах утрымліваюцца спарадычныя звесткі аб іх існаванні [157, л. 511-512]. Звычайна масла і сыры выраблялі самым прымітыўным спосабам. Першыя заводы з сепаратарамі і іншымі прыстасаваннямі пападаюць у афіцыйную статыстыку з пачатку 80-х гадоў. Так, у 1883 г. зафіксаваны адзін такі завод з 2 рабочымі, які даваў прадукцыі на 3 тыс. руб. у год [158]. У Гродзенскай губ. іх налічвалася 7 з колькасцю рабочых 50 чал., але сума вытворчасці складала толькі 5650 руб. [159, с. 61]

Відаць, большасць такіх невялікіх заводаў на пачатку XX ст. была сканцэнтравана ў Гродзенскай губ. Так, у 1912 г. тут дзейнічала 27 заводаў па вытворчасці масла і сыру, якія вырабілі прадукцыі на 44,1 тыс. руб. [144, с. 132] У гэтым жа годзе ў Магілёўскай губ. 7 заводаў з 22 рабочымі далі прадукцыі на суму 15,5 тыс. руб. [160, с. 38-39] Зразумела, гэта былі найбольш вядомыя заводы з паравымі катламі. Тыя ж маёнткі, дзе выраблялі масла і сыры з дапамогай механічных сепаратараў, прэсаў і г. д., не ўключаліся ў афіцыйную статыстыку. Так, па даных Віленскага статкамітэта ў губерні ў 1909 г. дзейнічала ўсяго 2 заводы, якія вырабілі прадукцыі толькі на 2600 руб. [161] У той жа час у беларускіх паветах гэтай губерні ў 1909 г. было выраблена масла на суму 78736 руб., а сыру — на 43702 руб., што разам склала 122438 руб. [161] Такім чынам, статыстыка масларобчых і сыраварных заводаў не адлюстроўвае ўзроўню развіцця малочнай гаспадаркі. Разам з тым яна з'яўляецца сведчаннем тэхнічнага прагрэсу, які адбываўся ў гэтай сферы.

Арыентацыя памешчыцкай гаспадаркі на малочную вытворчасць мела вынікам не толькі павышэнне таварнасці гаспадарак, далейшае развіццё ўнутранага і знешняга гандлю, але і спрыяла інтэнсіфікацыі ўсёй сельскагаспадарчай вытворчасці. Так, малочныя каровы рэдка прадаваліся ўвосень, і кошт на іх павышаўся. Для іх утрымання ў зімовы перыяд патрабаваўся запас якасных кармоў і пастаянных рабочых-даглядачыкаў. Таму невыпадкава з канца XIX ст. пашыраюцца пасевы тэхнічных культур (бульба, турнэпс і г. д.) і кармавых траў (канюшыны, вікі і інш.). Акрамя гэтага, рост гандлёвай жывёлагадоўлі пашыраў унутраны рынак на сродкі вытворчасці (прылады для апрацоўкі малака, пабудовы для жывёлы, палепшаныя земляробчыя прылады пры пераходзе ад трохполля да шматпольных севаабаротаў і г. д.). Больш глыбокая перапрацоўка малака, з'яўленне масларобчых і сыраварных заводаў сведчыла аб тэхнічным прагрэсе, з аднаго боку, і паяўленні пастаянных рабочых новай галіны вытворчасці — з другога.

Важнай галіной развіцця памешчыцкай жывёлагадоўлі з'яўлялася свінаводства. Неабходна адзначыць, што ў першыя дзесяцігоддзі пасля скасавання прыгону памешчыцкае гандлёвае свінаводства, відаць, не атрымала значнага развіцця. Свінні звычайна разводзіліся для задавальнення асабістых патрэб уласнікаў маёнткаў, а прырост у свінаводстве ішоў галоўным чынам

за кошт сялянскіх гаспадарак. У цэлым жа ў парэформенныя гады тэмпы развіцця свінагадоўлі былі высокімі. Як паказвае дадатак 32, колькасць свіней у 5 заходніх губернях з 1856 да 1911 г. павялічылася з 949,3 тыс. да 2 108,4 тыс. галоў, альбо ў 2,2 разы. Найбольшы прырост прыпадаў на Мінскую і Гродзенскую губерні (у 2,7 і 2,5 разы адпаведна). У Мінскай губ. быў зафіксаваны і найбольшы абсалютны лік свіней (643,8 тыс. галоў, ці 30,5% ад агульнай колькасці), а найменшы — у Віцебскай губ. (309,4 тыс. галоў, ці 14,7%) [Д. 32].

У 1911 г. у Еўрапейскай Расіі і Польшчы па колькасці свіней у разліку на 100 жыхароў першае месца займала Курляндская губ. (22,9), другое — Гродзенская (22,5), трэцяе — Мінская (22,4). На 10-м месцы знаходзілася Магілёўская губ. (17,7), на 11-м — Віцебская (16,7) і на 14-м — Віленская губ. (15,9). Па 50 губернях Еўрапейскай Расіі прыходзілася 10, а з Царствам Польскім — толькі 9,6 свіней на 100 жыхароў [Д. 33]. Такім чынам, Беларусь на пачатку XX ст. пераўтварылася ў рэгіён высокаразвітай свінагадоўлі. Хаця, калі параўнаць колькасць свіней у разліку на колькасць жыхароў, то ў Беларусі ў 1856 г. іх было 22,0, а ў 1911 — 19,0. Памяншэнне наглядалася па ўсёй імперыі. Гэта было звязана з больш хуткім ростам насельніцтва ў параўнанні са статкам свіней. Разам з тым, у 5 заходніх губернях гэта скарачэнне склала 3,0 свінні на 100 жыхароў, а ў Еўрапейскай Расіі — 5,3 [Д. 33]. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што якасныя паказчыкі свіней на пачатку XX ст. значна пераўзыходзілі параметры XIX ст.

Зразумела, што памешчыкі займаліся не спажывецкай, а гандлёва-прадпрымальніцкай свінагадоўляй. Гэтаму садзейнічала і кан'юнктура цэн на рынках як на свіное сала, так і на мяса. У прыватнасці, з канца XIX ст. да 1911 г. цэны на свіное мяса ў 5 заходніх губернях выраслі ў сярэднім у 1,5 разы. Найбольш высокія цэны за 1 пуд мяса былі ў Гродзенскай (615 кап.) і Мінскай (540 кап.) губернях. У цэлым жа кошт беларускага мяса ў 1911 г. складаў 542 кап. за пуд, а ў Еўрапейскай Расіі ў цэлым — толькі 474 кап. [Д. 35].

Аб выгадах развіцця свінагадоўлі сведчыць і той факт, што ў Беларусі ўпершыню паяўляюцца злучныя пункты. У прыватнасці, у 1914 г. указвалася, што “як мясцовую асабліваць у галіне жывёлагадоўчых мерапрыемстваў неабходна адзначыць арганізацыю земскіх злучных пунктаў па свінагадоўлі ў Навагрудскім, Мазырскім і, асабліва, у Пінскім паветах” [162, с. 34].

Прагрэс у развіцці памешчыцкай свінагадоўлі не мог быць магчымым без пашырэння і ўдасканалення кармавай базы. Гэта было звязана з павышэннем ураджаяў традыцыйных збожжавых культур і, асабліва, бульбы. На пачатку XX ст. на рост пагалоўя памешчыцкіх свіней станоўча паўплывала і развіццё малочнай гаспадаркі. Адыходы ад перапрацоўкі малака таксама ішлі на корм свіней. Такім чынам, прагрэсіўныя працэсы ў земляробстве, агракультуры і таварнай жывёлагадоўлі знаходзіліся ва ўзаемасувязі і станоўча ўплывалі на развіццё сельскай гаспадаркі ў цэлым.

Немалаважнае значэнне ў жывёлагадоўлі Беларусі займала авечкагадоўля. На тэрыторыі краю разводзіліся мерыносавыя авечкі ў дваран-

памешчыкаў, за выключэннем Слонімскага павета, дзе ў сялян іх было 520 галоў [163, с. 108], а таксама непародзістыя, грубашэрсныя як у сялянскіх, так і памешчыцкіх гаспадарках.

У Беларусі сялянская грубашэрсная авечкагадоўля пераважна насіла спажывецкі характар. Яна задавальняла патрэбы сялян у прадуктах харчавання, сыравіне для адзення. Памешчыцкая грубашэрсная і асабліва танкарунная авечкагадоўля была гандлёва-прадпрымальніцкай галіной гаспадаркі.

Аб дынаміцы развіцця авечкагадоўлі ў Заходнім краі сведчаць даныя дадатку 36. З 1856 да 1911 г. колькасць авечак павялічылася з 1465,7 тыс. да 2863,1 тыс. галоў, альбо ў 1,7 разы. Найбольшы прырост адбыўся ў Віцебскай губ., а найменшы — у Гродзенскай і Магілёўскай губернях (у 1,5 разы). Гэта тлумачыцца тым, што ў 1856 г. у Віцебскай губ. зафіксаваны мінімальны лік авечак у параўнанні з іншымі.

З дадатку 36 відаць, што развіццё авечкагадоўлі адбывалася хвалепадобна. Звяртае на сябе ўвагу скарачэнне колькасці авечак у перыяд з 1864 да 1870 г. Яно склала 93,6 тыс. галоў. Пры гэтым значна паменшыўся мерыносава статак. Хаця колькасць грубашэрсных авечак павялічылася, але тэмпы прыросту былі нязначнымі. Прычыну такой з'явы В. П. Панюціч звязвае з вынікамі рэформы 1861 г. Зразумела, што цяжкасці перабудовы памешчыцкай гаспадаркі ў новых умовах аказалі негатыўны ўплыў на яе развіццё і патрабавалі ад дваран пэўных выдадкаў. Але, як нам здаецца, больш правільныя высновы зрабіла Валуеўская камісія. Яна ў 1872 г. прама адзначыла, што “авечкагадоўля... пасля 1863 г. стала мізэрнай. Авечкі, як і іншая жывёла, пайшлі пад нож для выплаты першага кантрыбуцыйнага збору з памешчыцкіх маёнткаў” [126, с. 128]. Уласнікамі ж мерыносаў былі выключна дваране-памешчыкі. Калі за гэтыя гады статак танкарунных авечак зменшыўся амаль у два разы, то, відаць, у першую чаргу на продаж ішлі грубашэрсныя авечкі і ўжо, у крайнім выпадку, — мерыносавыя.

Сяляне ж кантрыбуцыі не плацілі. Таму можна меркаваць, што колькасць грубашэрсных памешчыцкіх авечак зменшылася больш значна, чым танкарунных. Іх нязначнае агульнае павелічэнне адбылося за кошт сялянскіх. На жаль, гэта толькі меркаванне, таму што афіцыйная статыстыка да 1878 г. не падзяляла авечак на ўласніцкія і сялянскія.

У наступныя гады прырост адбываўся толькі за кошт грубашэрсных парод. Праўда, акрамя мерыносавых і простых авечак, некаторыя ўласнікі разводзілі і мясную пароду. Але апошнія сустракаліся вельмі рэдка. Звычайна гэта былі метысы мясных авечак з мерыносавымі. Статкі іх былі невялікімі і складаліся звычайна з 50—100 галоў. Чыстакроўныя мясныя авечкі былі зафіксаваны ў 3 маёнтках Мінскага павета — Крацяніца, Стары Свержань і Трусінава [163, с. 14, 18].

Грубашэрсныя авечкі былі распаўсюджаны амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Мерыносавая ж авечкагадоўля сустракалася нават не ва ўсіх паветах. Асноўным цэнтрам танкаруннай авечкагадоўлі былі беларускія паветы Гродзенскай губ. У 1880 г. на іх долю прыпадала 76,2 % мерыносаў

губерні і 82,8 % ад усяго статка сучаснай тэрыторыі Беларусі. Другое месца ў мерыносавай авечкагадоўлі займала Мінская губ.— 74,0 тыс. галоў, альбо 40,3 %. У беларускіх жа паветах Віленскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў налічвалася толькі 12,7 тыс. мерыносаў, ці 6,9 % [163, с. 106-110].

У многіх уладальніцкіх маёнтках танкарунная авечкагадоўля была даволі буйной сельскагаспадарчай галіной. Звычайна ў іх утрымлівалася ад 300 да некалькі тысяч авечак. У другой палове XIX ст. статкі менш чым у 300 галоў сустракаліся вельмі рэдка, паколькі ў такіх выпадках значна ўзрасталі выдаткі на іх утрыманне. Па падліках В. П. Панюціча, у першай палове 60-х гг. з 22 абследаваных эканомій Беларусі, дзе ўтрымлівалі мерыносаў, у 12 з іх налічвалася звыш 1 тыс. галоў, у 9 — ад 300 да 1 тыс. У канцы 90-х гг. з 25 уладальніцкіх мерыносаавечкагадоўчых гаспадарак краю ў 11 было звыш 1 тыс. авечак, у 12 — ад 300 да 1 тыс., і ў 2 — да 300 [164, с. 101]. Найбольш вядомымі і буйнымі эканоміямі, дзе вырошчваліся мерыносавыя авечкі ў Беларусі, былі маёнткі Свіслач гр. Пуслоўскага Гродзенскага, Шчорсы гр. Храптовіча Навагрудскага, Парэчча Скірмунта Пінскага паветаў [123, с. 91-92]. Хаця гэтыя мерыносавыя “заводы” захаваліся і на пачатку XX ст., але роля танкаруннай авечкагадоўлі няўхільна паніжалася. Аб гэтым сведчыць як агульнае скарачэнне колькасці мерыносаў (з 449,0 тыс. у 1864 г. да 103,1 тыс. у 1911 г., ці ў 4,4 разы) [Д. 36], так і з’яўленне шэрагу маёнткаў, дзе іх утрымлівалася толькі да некалькі дзесяткаў. Так, у 1912 г. у Дзісенскім павеце было 16 эканомій, дзе налічвалася 176 авечак (у сярэднім па 11 на эканомію), Лідскім — 4 эканоміі і 132 авечкі (па 38) і толькі ў Ашмянскім павеце Віленскай губ. у маёнтку Вішнёва гр. Храптовіча-Буцянёва статак мерыносаў складаўся з 1245 авечак [165, с. 19]. Да пачатку Першай сусветнай вайны колькасць танкарунных авечак пачала рэзка памяншацца. Калі ў 1911 г. у Гродзенскай губ. налічвалася 73,7 тыс. мерыносаў, то ўжо ў 1913 г.— толькі 22,2 тыс. У Мінскай губ. у 1913 г.— 6,3 тыс. супраць 27,6 тыс. у 1910 г. [136, с. 47; 166, с. 76] Адказ памешчыкаў ад гэтай галіны жывёлагадоўлі быў выкліканы эканамічнай немэтазгоднасцю. Па-першае, узмацнілася канкурэнцыя як на сусветным, так і на расійскім рынку на танкарунную воўну, а па-другое, буйнарагатая жывёлагадоўля з яе малочнай накіраванасцю і свінагадоўля сталі больш выгаднымі галінамі прыкладання капіталу.

У Беларусі ва ўласніцкіх гаспадарках пераважна разводзілі дробныя і сярэднія пароды танкарунных авечак — электраль-негрэці і негрэці-рамбулье. На працягу сезона можна было атрымаць па 1—1,5 кг воўны з авечкі. У 1861 г. у беларускіх паветах было атрымана 28 тыс. пуд. танкаруннай воўны коштам звыш 500 тыс. руб., у 1901 г.— 8 тыс. пуд. на 150 тыс. руб. [164, с. 102] На буйных авечкагадоўчых комплексах, дзе была наладжана якасная стрыжка і апрацоўка воўны, яе кошт быў вышэйшы за сярэдні. Так, памешчыкі Мінскага павета выручалі за пуд па 16—18 руб. [167, л. 519], а воўна з маёнтка Вішнёва гр. Храптовіча-Буцянёва, дзе ў 1911 г. утрымлівалася 1710 мерыносаў, ішла па 20—28 руб. за пуд [135, с. 11-12; 166, с. 19].

Памешчыкі Беларусі разводзілі і простых, грубашэрсных, авечак, асабліва ў тых рэгіёнах, дзе было шмат выганаў, забалочаных зямель. Гэта тычыцца Магілёўскай і беларускіх паветаў Віленскай і Віцебскай губерняў. Так, на рубяжы 70—80-х гг. у беларускіх паветах Віленскай губ. на долю памешчыкаў прыпадала 26,1 % грубашэрсных авечак, а ў Гродзенскай і Мінскай губернях адпаведна 13,5 і 3,3 % [163, с. 106, 110].

У 1900 г. прыватнікі 35 беларускіх паветаў утрымлівалі 19,8 % статка авечак і коз з агульнай колькасці 2533,4 тыс. галоў [167, с. 7-9, 12].

Калі ўлічыць, што коз разводзілі ў асноўным сяляне і мяшчане, то ўключэнне коз у агульную лічбу істотна не сказваецца на канчатковых выніках. На жаль, у наступныя гады афіцыйная статыстыка не падзяляла авечак на сялянскія і прыватнаўласніцкія. Калі экстрапаляваць атрыманы працэнт за 1900 г. на 1911 г., то на долю памешчыкаў і іншых прыватнікаў 5 заходніх губерняў прыходзілася 103,1 тыс. мерыносаў і 487,1 тыс. грубашэрсных авечак [Д. 36].

У Беларусі, як і ў Еўрапейскай частцы Расіі, у авечкагадоўлі наглядаліся адны і тыя ж працэсы. Абсалютная і адносная колькасць мерыносаў скарачалася, а грубашэрсных авечак павялічвалася. З 1864 да 1911 г. статак мерыносаў у 5 заходніх губернях скараціўся ў 4,4 разы, а ў 50 губернях імперыі — у 8,2 разы (з 11655 тыс. да 2235 тыс.) [168, с. 22-23; 136, с. 600]. Разам з тым агульны абсалютны рост статка авечак не адлюстроўвае рэальнай карціны становішча дадзенай галіны жывёлагадоўлі як у Беларусі, так і ў імперыі ў цэлым. Так, рост пагалоўя авечак у парэформенныя гады адставаў ад росту насельніцтва. Калі ў 1856 г. у 5 заходніх губернях на 100 жыхароў прыходзілася 33,9 авечкі, то ў 1911 г. — 23,9. Памяншэнне склала 21,1 %. У Еўрапейскай Расіі гэтыя паказчыкі знізіліся адпаведна з 72,0 да 34,5 авечкі, ці на 52,1 %. Калі ж улічыць, што ў Беларусі ў парэформенныя гады адбываўся дэмаграфічны выбух у асноўным за кошт павятовага насельніцтва і шчыльнасць насельніцтва 5 заходніх губерняў была ў 1,7 раза большай, чым у Еўрапейскай Расіі (32,3 чал. на кв. км у параўнанні з 19,3 чал. кв. км) [169, с. 14; 170, с. 11, 13, 35, 69, 71], то страты беларускай авечкагадоўлі ў разліку на колькасць жыхароў былі значна меншымі, чым у 50 губернях імперыі. Пры гэтым сялянская авечкагадоўля (за выключэннем іх заможнай часткі) заставалася спажывецкай, а дваранска-памешчыцкая становілася больш гандлёва-прадпрымальніцкай.

Вынікі даследавання паказваюць, што развіццё памешчыцка-дваранскай жывёлагадоўлі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. напрамую было звязана з капіталістычнымі пераўтварэннямі ў тагачаснай сельскай гаспадарцы. Памешчыцкія гаспадаркі ў Беларусі не проста павялічвалі колькасць жывёлы, але і актыўна займаліся развядзеннем новых, больш прадукцыйных яе парод.

У прыватнасці, у конегадоўлі памешчыкі стварылі значную колькасць конных заводаў, праз якія забяспечвалі патрэбнасць краю ў палепшаных, пераважна замежных, пародах коней. На гэтай падставе пароднасць коней паляпшалася не толькі ў памешчыцкіх, але і ў сялянскіх гаспадарках.

Значны ўклад памешчыцкія гаспадаркі Беларусі ўнеслі ў павелічэнне колькасці і паляпшэнне якасных характарыстык буйной рагатай жывёлы. З 1856 да 1911 г. яе колькасць павялічылася больш як у два разы. Разам з тым к канцу гэтага перыяду ў памешчыцкіх гаспадарках былі выведзены новыя пароды жывёлы, якія і па вазе і па выхаду малака значна пераўзышлі папярэднія паказчыкі.

Сведчаннем прыстасавання памешчыцкай буйнарагатай жывёлагадоўлі да буржуазнай рыначнай эканомікі з'явілася набыццё ёю, пачынаючы з 80-х гадоў, гандлёва-прамысловага характару. Таму паўсюдна ствараліся адкормачныя пункты буйной рагатай жывёлы, чаму ў значнай ступені садзейнічала і наяўнасць у Беларусі вялікай колькасці бровараў. А пачынаючы з рубяжа 80—90-х гг., у памешчыцкіх гаспадарках высокімі тэмпамі пачала развівацца і малочна-таварная вытворчасць. Памешчыкі арганізавалі развядзенне замежных парод кароў, правядзенне селекцыйнай работы. Імі былі створаны міжгаспадарчыя кантрольныя саюзы. У сваю чаргу сельскагаспадарчыя таварыствы, членамі якіх ў асноўным былі памешчыкі, арганізоўвалі школы і курсы па падрыхтоўцы спецыялістаў малочнай вытворчасці. Для перапрацоўкі малочнай прадукцыі засноўваліся масларобчыя і сыраварныя заводы.

Арыентацыя памешчыцкай гаспадаркі на мяса-малочную вытворчасць мела вынікам не толькі павышэнне таварнасці гаспадаркі, далейшае развіццё ўнутранага і знешняга гандлю, але і спрыяла інтэнсіфікацыі сельскай гаспадаркі ўвогуле, пашырэнню яе спецыялізацыі.

Усё гэта з'яўляецца сведчаннем таго, што памешчыцкая сельская гаспадарка ў Беларусі, і перш за ўсё яе жывёлагадоўчая галіна, на этапе капіталізму даволі паспяхова пераводзілася на рыначныя рэйкі. У сваю чаргу тая частка памешчыкаў (меншая па колькасці), якая не здолела гэта ажыццявіць, выбывала з сферы сельскай гаспадаркі і страчвала зямельную ўласнасць. Адсюль бачна палітычная падаплёка марксісцка-ленінскай канцэпцыі аб рэакцыйнасці памешчыцкай гаспадаркі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. і неабходнасці яе ліквідацыі для забеспячэння прагрэсу сельскай гаспадаркі. Памешчыцкую сельскую гаспадарку гэтых гадоў нельга назваць ні руціннай, ні адсталай. Таму яе разбурэнне з'явілася крокам не наперад, а назад.

Памеснае дваранскае прамысловае прадпрыемальніцтва. Дваранская прамысловасць Беларусі, як і Расіі, мела даволі працяглую гісторыю яшчэ да моманту скасавання прыгоннага права. Таму навуковае даследаванне яе развіцця на этапе капіталізму ўключае ў сябе, з аднаго боку, раскрыццё працэсу пераходу дваранскай прамысловасці ад феадальных да буржуазных прынцыпаў дзейнасці, а з другога, высвятленне яе ролі ў агульным працэсе станаўлення капіталістычнай прамысловасці ў парэформенны перыяд. Неабходнасць такога даследавання вызываецца і тым, што ў беларускай гістарыяграфіі сфарміраваўся погляд на тое, што быццам дваранская прамысловасць сваім існаваннем абмяжоўвала свабодную канкурэнцыю ў

сувязі з манапольным валоданнем дваранскім саслоўем сыравіннымі крыніцамі і таму ў цэлым аказвала адмоўны ўплыў на капіталістычнае развіццё прамысловасці ў Беларусі. Такі погляд з'явіўся вынікам, які выцякаў з агульнай канцэпцыі аб дваранскай гаспадарцы як перажытку феадалізму на капіталістычнай стадыі.

У гэтай працы прыводзяцца поўнамаштабныя звесткі аб колькасці дваранскіх прамысловых прадпрыемстваў у Беларусі напярэдадні сялянскай рэформы і яе росце да 1914 г. Разглядаецца пытанне аб тым, які ўплыў на дваранскую прамысловую дзейнасць аказала скасаванне прыгоннага права і вынікі паўстання 1863-1864 гг. Адзначаюцца асаблівасці беларускага рэгіёна, звязаныя з вымушанасцю дваран амаль адразу пасля рэформы пераводзіць свае прадпрыемствы на выкарыстанне вольнанаёмнай рабочай сілы. Звяртаецца ўвага на тое, што для дваранскай прамысловасці гэта быў даволі складаны перыяд.

Паказчыкі дынамікі колькасці прамысловых прадпрыемстваў, валавай прадукцыі, рабочых ілюструюцца адпаведнымі дадаткамі з указаннем гадоў заснавання заводаў і фабрык. Пры гэтым праведзены ўдакладненні шэрагу даных, якія ўведзены ў навуковае абарачанне папярэднімі аўтарамі. Аналіз дваранскай фабрычна-завадской вытворчасці падпарадкаваны перш за ўсё раскрыццю яе ўдзельнай вагі ў прамысловасці 5 заходніх губерняў. Да таго ж разглядаецца яна метадам пагаліновага аналізу, што дазволіла выявіць як яе сувязь з сыравіннымі крыніцамі, так і з запатрабаваннямі рынку. У прыватнасці, аналізуюцца крухмальна-патачная вытворчасць, мукамольная, цукровая, крупадзерная, па апрацоўцы шэрсці і шоўку, папяровая, дрэва- і металаапрацоўчая, хімічная, вытворчасць будаўнічых матэрыялаў ды інш.

Асобная ўвага ўдзяляецца асвятленню дваранскага вінакурства. Прыводзяцца ўдакладненыя даныя аб колькасці выраблянага спірту, раскрываюцца прычыны памылак, якія дапушчаліся пры падліках іншымі даследчыкамі. Паказаны ўплыў гэтай галіны вытворчасці на развіццё ўсёй сельскай гаспадаркі Беларусі. Дынаміка броварнай вытворчасці падаецца ў выглядзе табліц, якія даюць нагляднае ўяўленне аб яе характары і тэмпах развіцця.

Вызначаецца ў рабоце і месца ў дваранскай гаспадарцы лесаводства і гандлю лесам на этапе капіталізму. Раскрываюцца метады выкарыстання дваранамі лесу, шляхі пранікнення ў гэтую сферу лесапрамысловаў, пераважна з ліку яўрэяў і замежных прадпрымальнікаў.

Акрамя сельскай гаспадаркі, значную ўвагу памешчыкі надавалі прамысловай вытворчасці. У сувязі з рэформай 1861 г. усе прадпрыемствы, заснаваныя на прымуsoвай працы, закрыліся альбо былі пераведзены на вольнанаёмную працу. Прамысловасць атрымала неабмежаваныя рэзервы асабіста вольнай рабочай сілы з ліку абезземеленых і пралетарызаваных сялян, а таксама рынак для збыту прадукцыі, які пастаянна пашыраўся і паглыбляўся ў ходзе разбурэння натуральнай і паўнатуральнай памешчыцкай і сялянскай гаспадарак. Развіццю памешчыцка-дваранскай прамысловасці садзейнічала і шпаркае будаўніцтва чыгунак, шашэйных дарог, павелічэнне

попыту на лесаматэрыялы, прадукты хімічнай прамысловасці, якая працавала на мясцовай сыравіне, на спірт і інш. Па няпоўных і супярэчлівых даных колькасць дваранска-памешчыцкіх цэнзавых прадпрыемстваў пастаянна павялічвалася. Так, у 60-х гадах ХІХ ст. у 35 беларускіх паветах 5 заходніх губерняў дзейнічалі 94 дваранскія мануфактуры і фабрыкі, 83% ад іх агульнай колькасці. У 1901 г., па нашых падліках, толькі фабрык і заводаў у руках дваран было 454, што складала прыкладна 53% ад іх агульнай колькасці, а ў 1913 г. — 615, альбо 48,0%. [171, с. 118-119; Д. 37, 38]

Такім чынам, з 60-х гадоў ХІХ ст. да 1913 г. колькасць дваранска-памешчыцкіх прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці павялічылася ў 6,5 разы, але доля іх сярод іншых саслоўяў паменшылася ў 1,7 разы. Гэта азначае, што чыста буржуазная прамысловасць развівалася значна больш хуткімі тэмпамі, чым прамысловасць абуржуазіўшыхся памешчыкаў. Разам з тым вызначыць дакладна колькасць рабочых на фабрыках і заводах і суму іх вытворчасці па саслоўнай прыналежнасці вельмі складана. На падставе “Списка фабрик и заводов Европейской России” намі ўстаноўлена, што ў 1901 г. на дваранскіх прадпрыемствах з паравымі рухавікамі колькасць рабочых складала 8333 чал., а сума вытворчасці — 11877 тыс. руб. Па даных жа М. Р. Матусевіча, у 1900 г. лік рабочых на цэнзавых прадпрыемствах дваран і памешчыкаў склаў 3,9 тыс. чал., а ў 1913 г. — 5,9 тыс. чал. Валавая прадукцыя на гэтых прадпрыемствах павялічылася з 6813 тыс. руб. да 11390 тыс. руб. у 1913 г.

Разам з тым спасылкі на крыніцы і методыка падлікаў у працы азначанага аўтара адсутнічаюць. Нягледзячы на гэта, можна сцвярджаць, што амаль палова фабрычна-завадскіх прадпрыемстваў на пачатку ХХ ст. належала дваранам, на іх долю прыпадала і значная частка рабочых, і сума вытворчасці. Аб дынаміцы развіцця фабрычна-завадскай прамысловасці можна меркаваць на падставе даных дадатку 39. Да рэформы 1861 г. на сучаснай тэрыторыі Беларусі было заснавана 86 дваранскіх прадпрыемстваў з паравымі рухавікамі. У 60—70-я гады працэс адкрыцця новых фабрык і заводаў запаволіўся. Відавочна, на гэта паўплывалі тыя ж прычыны, якія стрымлівалі і развіццё памешчыцкай сельскагаспадарчай вытворчасці. Ажыўленне дваранскага прамысловага прадпрымальніцтва пачынаецца з 80-х гадоў, калі было заснавана 87 (19,2%) прадпрыемстваў з паравымі рухавікамі. Асабліва гэта тычыцца 90-х гадоў — перыяду прамысловага пад’ёму. У гэты час узнікла 210 фабрык і заводаў, што складала 46,3% ад іх агульнай колькасці ў 1901 г.

У парэформенныя гады ўдзельная вага дваран сярод уладальнікаў фабрык і заводаў паступова скарачалася. Так, у 1860-1869 гг. суадносіны ўласнікаў-дваран і ўласнікаў-купцоў ва ўсёй буйнай прамысловасці раўняліся 5,2 да 1,0, а ў асобных галінах, як, напрыклад, харчасмакавай — 13,8 да 1,0, дрэваперапрацоўчай — 2,5 да 1,0, тэкстыльнай — 0,3 да 1,0. У гарбарна-абутковай, металаапрацоўчай, сілікатна-будаўнічай і хімічнай галінах амаль усе мануфактуры і фабрыкі належалі дваранам. У 90-х гадах ХІХ ст. на 343 буйныя дваранскія прадпрыемствы прыходзілася ўжо 293 купецкіх, 89

мяшчанскіх і 16 дзяржаўных і акцыянерных таварыстваў. Суадносіны ўласнікаў-дваран і ўласнікаў-купцоў склалі 1,2 да 1,0, а ў асобных галінах, як харчасмакавай – 1,8 да 1,0, дрэваперпрацоўчай – 2,1 да 1,0, тэкстыльнай 0,1 да 1,0. У металаапрацоўчай, сілікатна-будаўнічай і хімічнай галінах, раней поўнаасцю дваранскіх, цяпер на аднаго ўласніка-купца прыходзілася адпаведна 0,1, 0,1 і 0,3 двараніна. Гарбарныя мануфактуры і фабрыкі ў гэтым дзесяцігоддзі поўнаасцю належалі непрывілеяваным саслоўям. [172, с. 116]

Самае важнае месца ў дваранскай фабрычна-завадской вытворчасці займала апрацоўка смакавых і пажыўных рэчываў. У 1901 г. на яе долю прыходзілася 373 прадпрыемствы (82,1%) з паравымі рухавікамі, 3394 рабочых (40,7%), а сума вытворчасці складала 6639,6 тыс.руб. (55,9%). Значную ролю тут адыгрывала вінакурства.

Адносна маладой вытворчасцю з'яўлялася дваранская крухмала-паточная. Першы такі завод узнік у 1873 г. у Магілёўскай губ.. Пік іх заснавання прыпадае на прамысловы пад'ём 90-х гадоў. З 32 прадпрыемстваў 27 узніклі менавіта ў гэты час. Сыравінай служыла пераважна бульба. У Беларусі дваранскія крухмала-паточныя заводы былі невялікіх памераў. У сярэднім на адно прадпрыемства прыпадала 12—13 рабочых. Найбольшая іх колькасць (27 з 32) прыходзілася на Магілёўскую і Гродзенскую губ.ерні. Сума вытворчасці гэтых заводаў у 1901 г. склала 367,3 тыс.руб., альбо 73,7%. [Д. 40] Адным з буйных быў завод двараніна Папова ў Аршанскім павеце, на якім ў 1881 г. перапрацоўвалася 600 пудоў бульбы ў суткі [114, с. 250].

Мукамольная вытворчасць з'яўлялася традыцыйнай. У 60-70 гадах дваранска-памешчыцкія млыны прыводзіліся ў рух з дапамогай вады, ветру і цяглавай сілы. Прамысловы пераварот у гэтай галіне пачынаецца з 80-х гадоў. Большасць паравых млыноў узнікае ў 90-х гадах XIX ст.

У 1901 г. 30 дваранскіх млыноў мелі ўжо паравыя рухавікі. На іх было занята 176 рабочых, а сума вытворчасці раўнялася 369,9 тыс. руб. Значная колькасць іх была сканцэнтравана ў Магілёўскай губ. — 12. Яны выдалі прадукцыі на суму 194,9 тыс. руб., альбо 52,7% ад усіх паравых дваранскіх млыноў 35 павеатаў [Д. 41]. Праўда, на долю 2 млыноў прыходзілася па 81800 руб. і 84700 руб. вырабленай прадукцыі.

Пасля рэформы 1861 г. у Мінскай і Магілёўскай губернях захаваліся 4 буйныя цукровыя заводы. На заводзе Скірмунта ў Парэччы ў 1879 г. налічвалася 168 рабочых, было выраблена 8 тыс. пудоў рафінаду на 48 тыс. руб., хаця ў 60-х гадах сярэднягадавая вытворчасць складала 90 тыс. руб. [173, с. 74] На заводзе Паскевіча ў Гомелі у 1879 г. працавала 232 чал., было выраблена 15 тыс. пудоў цукру на 64,5 тыс. руб. [174, с. 551]

Дваранская крупадзёрная вытворчасць была сканцэнтравана ў асноўным у Магілёўскай губ. З 144 крупадзёрняў ва ўласнасці дваран знаходзілася 31, альбо 21,5%. Гэта былі дробныя прадпрыемствы. Агульная колькасць рабочых на іх складала ўсяго 45 чал., а валавы даход быў роўны 1161 тыс. руб. Разам з тым і ў гэтай галіне ў парэформены перыяд пачынаецца прамысловы пераварот. Да 1881 г. у губерні было заснавана 18 крупчатых заводаў, 12 з якіх належала дваранам з валавым даходам 66,2 тыс. руб. [114,

с. 189-191]

Сярод прадпрыемстваў Беларусі з паравымі рухавікамі па перапрацоўцы шэрсці ў 1901 г. 5 належала дваранам. Сума вытворчасці склала 311,7 тыс. руб. [Д. 37] Найбольш вядомымі з іх была суконная фабрыка Скірмунта ў маёнтку Парэчча Пінскага павета. У 1865 г. сума валавай вытворчасці склала 214 тыс. руб. [173, с. 74] У 1879 г. на гэтай фабрыцы былі 2 паравыя, 10 прадзільных машын, 420 рабочых, а сума вытворчасці дасягнула 300 тыс. руб. На суконнай фабрыцы Пуслоўскага ў маёнтку Альберцін Слонімскага павета у 1879 г. было задзейнічана 475 рабочых з гадавой вытворчасцю 254,6 тыс.руб. Адносна буйная фабрыка знаходзілася ў маёнтку Раванічы Ігуменскага павета двараніна Слацвінскага. Гадавая вытворчасць яе склала 38,2 тыс. руб. пры 101 рабочым [175, с. 714].

Акрамя суконных фабрык, у памешчыкаў Беларусі налічвалася значная колькасць дробных сукнавальняў, механізмы якіх звычайна прыводзіліся ў рух пры дапамозе сілы вады. Толькі ў Магілёўскай губ. у 1881 г. дваранам належала 200 (86,2%) сукнавальняў з 232. На іх быў задзейнічаны ўсяго 201 рабочы, а валавы даход склаў 17,8 тыс. руб. [114, с. 165-168]

У 90-х гадах дваранамі было заснавана 3 фабрыкі па апрацоўцы шоўку. Фабрыка Слізенья ў маёнтку Лахозва Навагрудскага павета ўзнікла ў 1896 г. У 1901 г. на ёй было задзейнічана 125 рабочых з гадавой вытворчасцю на суму 33,6 тыс. руб. Фабрыка Пуслоўскага ў маёнтку Альберцін Слонімскага павета пры 108 рабочых вырабляла прадукцыі на суму 24,6 тыс. руб., а фабрыка гр. Тышкевіча і двараніна Маральскага ва ўрочышчы Фалют Гродзенскага павета дала прадукцыі на суму 21,1 тыс. руб. [176, с. 81, 83]

Значнае месца ў дваранскай фабрычна-завадской прамысловасці займала папяровая вытворчасць. На 9 прадпрыемствах з паравымі рухавікамі ў 1901 г. было задзейнічана 1324 рабочых з сумай вытворчасці 2049,3 тыс. руб. [Д. 37] Найбольш вядомай была фабрыка кн. Паскевіча ў Добрушы Гомельскага павета, заснаваная ў 1872 г. У 1878 г. яна была акцыяніравана. Таварыства ўстанавіла дзве буйныя турбіны і дзве паравыя машыны ў 500 к.с. Адною з першых у Беларусі яна была электрыфікавана. У 1879 г. на фабрыцы працавала 460 чал., сума вытворчасці склала 255 тыс. руб. На пачатку XX ст. колькасць рабочых дасягнула 900 чал., а сума вытворчасці — 1601,7 тыс. руб. [172, с. 83; 176, с. 150]

У 1886 г. узнікла папяровая фабрыка “Скіна” Валадковіча ў вёсцы Бліж Лепельскага павета. На ёй у 1901 г. быў задзейнічаны 231 рабочы, меўся лакамабіль у 379 к.с., сума вытворчасці складала 301, 2 тыс. руб. У 1900 г. гр. Браэль-Плятэр у вёсцы Плятэр Дзісенскага павета заснаваў кардонную фабрыку, дзе працавала 54 чал., а сума вытворчасці склала 46,7 тыс. руб. [176, с. 133, 134]

Наяўнасць у памешчыкаў значных лясных масіваў з’яўлялася сыравіннай базай для развіцця вытворчасці па механічнай перапрацоўцы лесу і лесаматэрыялаў. У першыя парэформенныя гады дваране-памешчыкі практычна не займаліся перапрацоўкай драўніны. Звычайна яны прадавалі лес перакупшчыкам на пні. У Беларусі налічвалася нязначная колькасць

лесапільных прадпрыемстваў. У 1862 г. памешчык Ястражымбскі заснаваў лесапільны завод у Магілёве. З дапамогай паравой машыны пры 5 рабочых тут было напілена 8 тыс. брусоў на суму 700 руб. [177, л. 15] У 1865 г. была зафіксавана 1 лесапільня ў Суражскім павеце [178, с. 131]. У 1866 г. у Брэсцкім павеце ўладальніцай лесапільні з'яўлялася графіня Красінская, а ў Мінскай губ. у 1876 г. быў зарэгістраваны толькі 1 дваранскі лесапільны завод. [179, л. 395]

Прамысловы пад'ём 90-х гадоў станоўча паўплываў і на развіццё вытворчасці па механічнай апрацоўцы дрэва. З 25 дзейнічаўшых у 1901 г. лесапільняў з паравымі рухавікамі 24 былі заснаваны менавіта ў гэты перыяд. На іх было сканцэнтравана 552 рабочых, а сума вытворчасці складала 818,5 тыс.руб., альбо 6,9% ад усёй дваранскай фабрычна-завадской вытворчасці [Д. 37]. Найбольш буйнымі былі лесапільны завод двараніна Багуслаўскага ў вёсцы Рудня Рэчыцкага павета (23 рабочых, сума вытворчасці 132,4 тыс.руб.) і коркавы завод Кяневіча і Яленскага (55 рабочых і сума вытворчасці — 110,2 тыс. руб.) у г. Пінску [176, с. 205, 206].

У 1900—1913 гг. у Беларусі ўзнікла 139 новых лесапільных заводаў, што складала ў 1913 г. $\frac{3}{4}$ усіх прадпрыемстваў такога тыпу, якія дзейнічалі да гэтай пары ў краі. Адным з буйнейшых быў лесапільна-бандарны завод кн. Радзівіла ў маёнтку Дзянісавічы Слуцкага павета. Колькасць рабочых складала каля 150 чал. [98, с. 53]

Прамысловы пераварот, які ахапіў Беларусь у парэформенны перыяд, паўплываў на стварэнне прадпрыемстваў па апрацоўцы металаў, выпуску машын і г. д. Яшчэ ў 1850-х гадах на Старынкаўскім Чэрыкаўскага павета графа Бенкендорфа і Барысаўскім (Чарняўскім) металургічных заводах крычны спосаб атрымання жалеза быў заменены пудлінгавым. На іх вырабляліся паравыя машыны. Апошні завод належаў вялікаму князю Мікалаю Мікалаевічу. [173, с. 297] На буйнешым у Беларусі Старынкаўскім заводзе да 1863 г. працавала каля 900 рабочых. У 1862 г. было выплаўлена чыгуну на 246 тыс. руб. Але з ліквідацыяй прыгоннай працы і ў сувязі са смерцю ўласніка завод у 1867 г. перапыніў сваю дзейнасць [180, л. 29].

Да пачатку 70-х гг. у Беларусі дзейнічалі, акрамя Чарняўскага, 2 дваранскія чыгуналіцейныя заводы, 1 медзеплавільны ў Магілёўскай губ. (17 рабочых і сума вытворчасці 2887 руб.) і 1 медзеплавільны і 1 жалезаапрацоўчы заводы ў Мінскай губ. [114, с. 192-193; 49, с. 114, 153]

У 1884 г. у Пінску баронам О'Гарыен дэ Ласі быў заснаваны суднабудаўнічы завод. Праз 10 гадоў у маёнтку Альбрэхтава Пінскага павета сталі даваць сваю прадукцыю чыгуналіцейны і механічны заводы. Тут выпускалі параходы, паравыя машыны для бровараў. На Пінскім заводзе ў 1900 г. працавала 183 чал., а сума вытворчасці склала 132,9 тыс. руб. На драцяна-ціковым заводзе Папова ў вёсцы Барань Аршанскага павета (заснаваны ў 1873 г.) у 1880 г. працавала 57 чалавек. Іх заробак за 260 рабочых дзён вагаўся ад 120 да 900 руб. [114, с. 265-268] У 1901 г. на гэтым заводзе было задзейнічана 99 чал., а сума вытворчасці склала 370,6 тыс. руб. [176, с. 280]

Дваранская хімічная прамысловая вытворчасць была ў асноўным

звязана з перапрацоўкай дрэва і яго адыходаў. Яна была прадстаўлена пераважна дробнымі смалільна-шкіпінарнымі і дзягцярнымі прадпрыемствамі. Так, у 1865 г. у беларускіх паветах Віцебскай губ. налічвалася 6 смалакурных і дзягцярных прадпрыемстваў з 21 рабочым і сумай вытворчасці 4102 руб. [178, с. 130-136] У 1866 г. у беларускіх паветах Гродзенскай губ. дзейнічала 5 шкіпінарных прадпрыемстваў. Усе яны належалі памешчыкам [179, л. 388-395]. У 1876 г. сума вытворчасці 15 дваранскіх смалільна-дзягцярных “заводаў” Мінскай губ. складала ўсяго 6106 руб. [49, с. 1-185] У Магілёўскай губ. у 1881 г. з 59 дзягцярных, смалільных і шкіпінарных прадпрыемстваў 32 (54,2%) з’яўляліся ўласнасцю дваран, на якіх працавала 119 чал., а валавы даход склаў 26148 руб. [114, с. 189-191] Для перапрацоўкі звычайна выкарыстоўваліся пні ці смала хвойных парод. Таму памер указаных прадпрыемстваў залежаў ад колькасці і якасці лесу ў таго ці іншага памешчыка. Толькі ў 1887 г. у Гродзенскай губ. было заснавана першае дваранскае прадпрыемства з паравым рухавіком. На гэтым смалільна-шкіпінарным заводзе ў 1901 г. былі задзейнічаны 4 рабочыя, а сума вытворчасці складала 1600 руб. У 1894 г. у Віцебскай губ. уступіў у строй дваранскі хімічны завод з 38 рабочымі і сумай вытворчасці 29,9 тыс. руб. У 1899 г. у Магілёўскай губ. быў заснаваны завод па сухой перагонцы дрэва. У 1901 г. на ім працавала 47 чал., а сума вытворчасці складала 46,3 тыс. руб. [176, с. 729, 731, 738]

Вытворчасць па апрацоўцы мінеральных рэчываў была звязана з выпускам будаўнічай прадукцыі. У парэформенны перыяд у памешчыкаў Беларусі дзейнічаў шэраг дробных цагельняў, прадпрыемстваў па выпуску вапны і шкла. Працавалі яны на мясцовай сыравіне, а прадукцыя выкарыстоўвалася як на патрэбы асабіста маёнткаў, так і на продаж. Па даных за 1866 г., у Лепельскім павеце з 9 цагельняў 3 належала памешчыкам (5 рабочых, сума вытворчасці — 1400 руб.), у Віцебску — 2 заводы (11 рабочых, сума вытворчасці — 2600 руб.) [178, с. 122, 139]. У гэты ж час у беларускіх паветах Гродзенскай губ. ва ўласнасці дваран-памешчыкаў было 15 цагельняў з 31. 3 5 вапнавых прадпрыемстваў дваранскімі з’яўляліся 3 [179, л. 388-395]. У Мінскай губ. у 1876 г. дзейнічалі 14 дваранскіх прадпрыемстваў па выпуску цэгля і вапны на суму 1483 руб. [49, с. 1-185] У пачатку 80-х гадоў у Магілёўскай губ. 16 дваранскіх цагельняў, што складала 23,2 % ад іх агульнай колькасці, давалі даход у 9,8 тыс. руб. пры 62 рабочых. Акрамя гэтага, памешчыкам Магілёўшчыны належалі 3 (42,9%) з 7 кафельных заводаў. Гадавы даход склаў 17 тыс. руб. Памешчыцкімі з’яўляліся і 3 (30,0%) з 10 вапнавых прадпрыемстваў [114, с. 149-194].

Невялікія прадпрыемствы па выпуску шкла з’явіліся яшчэ ў дарэформенны перыяд. У 1866 г. у Лепельскім павеце дзейнічалі 2 дваранскія шклозаводы, на якіх працавалі 43 чал., а сума вытворчасці складала 23 тыс. руб. [178, с. 122-129] У Магілёўскай губ. з 4-х заводаў 3 належала дваранам (62 рабочыя, сума даходаў — 18 тыс. руб.) [114, с. 170-194].

У 1901 г. у вытворчасці будаўнічых матэрыялаў налічвалася 23 дваранскія прадпрыемствы з паравымі рухавікамі. На іх было сканцэнтравана

1752 рабочих, а сума вытворчасці дасягнула 1079,4 тыс. руб., альбо 9,1% ад усей дваранскай фабрычна-завадской вытворчасці [Д. 37, 38]. Найбольш вядомымі былі хрустальныя фабрыкі “Нёман А” ва ўрочышчы Вустрань і “Нёман Б” ва ўрочышчы Магадзіно Лідскага павета, заснаваныя дваранамі Краеўскім і Столле. На гэтых двух заводах ў 1901 г. было задзейнічана 640 чал., а сума вытворчасці складала 258,6 тыс.руб. Па ініцыятыве Краеўскага ў 1898 г. сумесна з Панкевічам быў адкрыты і шклозавод “Барысаў”, на якім у 1901 г. працавала 170 рабочих, а сума вытворчасці дасягнула 78, 1 тыс. руб. У 1899 г. Краеўскі і Столле заснавалі фабрыку ваконнага шкла ў вёсцы Ганцавічы Слуцкага павета. У 1870, 1886 і 1889 гадах кн. Друцкім-Любецкім былі пабудаваны 3 цагельныя заводы ў Гродзенскім павеце. У 1901 г. на іх былі задзейнічаны 83 рабочыя, выпушчана 5,5 млн. штук цэгля на суму 44 тыс. руб.[176, с. 342-344, 350, 368, 369]

Сярод прадпрыемстваў па апрацоўцы жывёльных прадуктаў выдзяляўся стэарынавы завод у маёнтку Альбрэхтава Пінскага павета. У канцы 60-х гадоў на ім працаваў 121 чал., выраблялася свечак на 219 тыс. руб., мыла — на 50 тыс. і алеіну — на 30 тыс. руб. Завод быў абсталяваны 2 паравымі катламі, 7 гідраўлічнымі прэсамі, лакамабілямі. З далейшай механізацыяй вытворчых працэсаў колькасць рабочих памяншалася. У 1900 г. тут працавала 66 чал., а сума вытворчасці складала 275 тыс. руб. [172, с. 79-80]

Такім чынам, у дваранскай прамысловай вытворчасці ў парэформенныя гады наглядаўся дваякі працэс. З аднаго боку, колькасць дваранскіх прадпрыемстваў пастаянна павялічвалася. Сума вытворчасці, лік рабочих на прадпрыемствах узбуйняліся, але тэмпы гэтых прыростаў адставалі ад развіцця прамысловасці непрывеліяваных саслояў. Гэта было заканамерным вынікам капіталізацыі народнай гаспадаркі ў цэлым.

Адной з галін прамысловай вытворчасці ў памешчыцкіх гаспадарках было вінакурства. Яно было цесна звязана з жывёлагадоўляй і земляробствам. Вінакурства давала спірт, які меў вялікі збыт і барду на адкорм жывёлы. Бровары ў Беларусі адносіліся да трэцяй і другой катэгорыі, гэта значыць, былі дробнымі (85,7 %) і сярэднімі (14,3 %), на апошніх вытворчасць бязводнага спірту не дасягала 40000 вёдзер у год.[181, с. 167] Звычайна на вінакурных заводах былі задзейнічаны 1 магістар і 5—7 (за рэдкім выключэннем — 12—18) рабочих. У адпаведнасці з данымі за 1890 г. на 376 дзейнічаўшых заводах у 5 заходніх губернях працавала 2900 раб., альбо ў сярэднім па 7—8 чалавек на кожным з іх [97, с. 110].

Пасля скасавання прыгону адбылося значнае скарачэнне колькасці бровараў як у цэлым па імперыі, так і ў 5 заходніх губернях (асабліва). Агульная прычына гэтай тэндэнцыі была звязана з няздольнасцю перабудаваць сваю гаспадарку на капіталістычныя рэйкі, стратай дармавой працоўнай сілы і г. д. Акрамя гэтага, з 1863 г. замест адкупнай сістэмы ўводзілася акцызная, па якой кожнаму заводу прыпісвалася пэўная норма выпрацоўкі спірту. Завод павінен быў вырабляць не менш 540 вёдзер бязводнага спірту ў год, уводзіліся безупынна дзейнічаючыя перагонныя апараты, а з 1870 г. — кантрольныя прыборы для ўліку атрыманага спірту [30, с. 244]. Да таго ж

пастаянна павялічваўся акцызны збор з аднаго градуса атрыманага спірту, які ў 1863 г. складаў 4 кап., у 1864 г. — 5, 1869 г. — 6, 1874 г. — 7, 1881 г. — 8 і з 1892 г. — 10 кап. [181, с. 165] Зразумела, што дробныя бровары закрываліся, а ўвядзенне новых у 60—70-х гг. было вельмі рэдка. Аднай з важных прычын скарачэння колькасці бровараў у Беларусі былі наступствы падаўлення паўстання 1863 г. Так, калі ў 50 губернях Еўрапейскай Расіі колькасць бровараў з 1862/1863 гг. да 1867/1868 гг. скарацілася ў 1,4 разы, то ў 5 заходніх губернях — у 2,1 разы [Д. 42]. Скарачэнне колькасці такіх заводаў у Беларусі працягвалася да 1900 г. і склала 428. У той жа час вытворчасць спірту за гэты перыяд павялічылася ў 1,6 раза. Відавочна, гэта было звязана з растучай канцэнтрацыяй вінакурнай вытворчасці. Разам з тым падлікі Л. П. Ліпінскага аб колькасці выкуранага спірту ў гэтыя гады не адпавядаюць рэчаіснасці. Справа ў тым, што ў папярэднія гады памер атрыманага спірту ацэньваўся ў 100°, а ў 1899/1900 г. — у 40°. Таму рэальна ў гэтым годзе было атрымана не 8686430 вёдзер спірту, а 3474572 вядры, што перавысіла вытворчасць 1862/1863 г. толькі ў 1,6 раза, а не ў 4, як у Л. П. Ліпінскага. Ёсць і іншыя метады аналізу статыстычных даных, якія пацвярджаюць нашы высновы. Вядома, што выхад спірту з 1 пуда хлебных прыпасаў складаў ад 0,35 да 0,37 вядра, а з 1 пуда бульбы — ад 0,09 да 0,11 [30, с. 244]. Калі перамножыць колькасць перакураных хлебных прыпасаў і бульбы на адпаведныя паказчыкі, а суму на 2,5, то атрымаем колькасць вёдзер 40° спірту, які ўказаны Л. П. Ліпінскім у 1899/1900 г.

Толькі з пачатку XX ст. наглядаўся рост колькасці бровараў. У 5 заходніх губернях яна павялічылася з 428 у 1899/1900 г. да 574 — у 1906/1907 г. і да 628 — у 1910/1911 г., альбо ў 1,47 раза ў параўнанні з 1899/1900 г., а вытворчасць спірту — у 1,74 раза [Д. 42, 43]. Гэта сведчанне далейшага ўзбуйнення як саміх заводаў, так і ўдасканалення тэхналагічных працэсаў. Так, у Гродзенскай губ. за 1900—1913 гг. былі заснаваны 33 новыя бровары, аснашчаныя новым абсталяваннем, што складала 33 % ад усіх дзейнічаўшых [Д. 45].

Хуткі рост колькасці бровараў быў выкліканы законам ад 4 чэрвеня 1890 г., па якому завод мог быць заснаваны пры наяўнасці не менш 60 дзес. ворнай зямлі пры маёнтку, а сам памер завода залежаў ад плошчы ворыва. Зразумела, што гэты закон задавальняў буйных латыфундыстаў і стымуляваў развіццё земляробства. Так, у 1910/1911 г. пры памешчыцкіх броварах была ўжо значная колькасць ворнай зямлі, якая вагалася ў сярэднім на адзін завод ад 481 дзес. у Віцебскай губ. да 669 — у Гродзенскай [136, с. 188-189].

Па колькасці заводаў і выкуранага спірту Мінская губ. увесь парэформенны перыяд займала першае месца. Так, у 1862/1863 г. на яе долю прыпадала 31,1 % бровараў і 26,3 % спірту, а ў 1910/1911 г. адпаведна — 36,5 % і 37,7 %. Затым ішла Магілёўская губ. (23,9 % заводаў і 21,3 % вытворчасці спірту). На Гродзенскую і Віленскую губерні прыпадала 103 і 102 заводы, але ў Гродзенскай губ. іх магутнасць была крыху вышэйшай. Тут выхад спірту склаў 19,6 %, а ў Віленскай губ. — 17,0 % ад вырабленага ў 1910/1911 г. у 5 заходніх губернях [182].

Што тычыцца развіцця вінакурства на сучаснай тэрыторыі Беларусі, то нейкае ўяўленне аб гэтым даюць дадаткі 42, 46. Так, у 35 беларускіх паветах у 1901/1902 г. дзейнічаў 301 дваранскі бровар, ці 70,3 % ад іх агульнай колькасці ў 5 заходніх губернях. На іх было задзейнічана 2485 рабочых, альбо ў сярэднім па 8—9 чалавек на кожны з бровараў. Гадавая сума вытворчасці спірту склала 5049,7 тыс. руб. Трэба мець на ўвазе, што ў дадатку 46 не ўлічаны бровары, якія разам з маёнткамі перайшлі ў рукі іншых саслоўяў.

Сярод паветаў Мінскай губ., дзе сума гадавой вытворчасці перавышала 1 млн. руб., першае месца ў пачатку XX ст. займаў Рэчыцкі павет (2,7 млн. руб.). Затым ішлі Слуцкі — 2,0 млн. руб., Бабруйскі — 1,95, Навагрудскі — 1,6, Пінскі — 1,2 і Мінскі павет — 1,1 млн. руб. [85, с. 290]

Фармальна абсалютная большасць бровараў належала дваранам-памешчыкам. Але на самой справе значная частка іх здавалася ў арэнду, звычайна яўрэям ці дробным дваранам каталіцкага веравызнання. Так, у Магілёўскай губ. у 1880 г. з 75 бровараў дваранам належала 73 (97,3 %), з якіх 48 прыпадала на долю католікаў, а 25 — некатолікаў (праваслаўных і лютэран). З 73 бровараў у арэндзе яўрэяў было 34, а ў дваран — 4 [30, с. 196-202]. На пачатку XX ст. пасля аслаблення некаторых абмежавальных юрыдычных актаў адносна набыцця зямлі яўрэямі, апошнія паступова становіліся не толькі арэндатарамі бровараў, але і іх уласнікамі. Так, у 1913/1914 г. у Гродзенскай губ. з 99 вінакурных заводаў 13 належала яўрэям на праве ўласнасці [183, с. 68-73].

Акрамя гэтага, на тэрыторыі 5 заходніх губерняў рэальна дзейнічаўшых бровараў было значна больш, чым па даных акцызнага ведамства. Існавалі тайныя бровары, якія належалі ў асноўным яўрэям. Асабліва гэта праявілася ў Гродзенскай і Віленскай губернях. Такая дзейнасць набыла рэпутацыю “акадэміі махлярства” [184, л. 3]. Толькі з 1877 да 1887 г. тут было ліквідавана 507 тайных бровараў, а ў Гродзенскай губ. кожны год выяўлялася па 3—5 такіх бровараў [184, л. 5, 9].

Сыравінай для вінакурства з’яўляліся хлебныя прыпасы і бульба. Да 1881/1882 г. большасць спірту выкурвалася са збожжавых культур, але з адзначанага часу бульба паступова пачала іх выцясняць. Хаця працэнт перакуранай бульбы ў 1862/1863 г. і перавышаў колькасць хлебных прыпасаў, але выхад спірту з аднаго пуда бульбы быў у 3—4 разы меншым. Таму менавіта 1880/1881 г. з’явіўся пераломным. На гэта паўплывалі і наступствы аграрнага крызісу. Акрамя гэтага, было ўстаноўлена, што выхад спірту з 1 дзес. бульбы быў значна большы ў параўнанні з 1 дзес. збожжавых. Так, з 1 дзес. жыта выхад бязводнага спірту складаў 26,3 вядра, а бульбы — 78,9 вядра, ці ў 3 разы больш [185, с. 105].

Пераход да бульбы, як галоўнага сыравіннага матэрыялу, азначаў не толькі далейшую камерцыялізацыю вінакурнай вытворчасці, але і капіталізацыю земляробства.

Некаторая частка памешчыкаў утрымлівала півавараўныя заводы. Яны былі невялікіх памераў і нязначнай сумай гадавой вытворчасці. Так, у 1865 г.

у Віцебскім павеце памешчыкам належала 3 заводы з 5 рабочымі і сумай вытворчасці 1438 руб. Усяго ў беларускіх паветах гэтай губерні дваране мелі 21 завод, на якіх працавалі 47 рабочых. Сума вытворчасці складала 11202 руб. [178, с. 119-122] У гэтым жа годзе ў беларускіх паветах Гродзенскай губ. было 14 памешчыцкіх піваварных заводаў з 48 рабочымі і сумай вытворчасці 9664 руб. [186] У 1881 г. у Магілёўскай губ. дзейнічалі 14 піваварных заводаў, з якіх дваранам належала 8 (57,4 %). Іх гадавая вытворчасць складала 7950 руб., у той час як толькі на заводзе аўстрыйскага падданага Франца Лекерта пры 12 рабочых было выраблена піва на 62160 руб. [30, с. 174-175]

У пачатку XX ст. наглядалася колькаснае скарачэнне памешчыцкіх піваварных заводаў і ў той жа час — іх канцэнтрацыя і ўзбуйненне. Найбольш вядомымі з іх былі заводы графа Плятэр-Зыбера “Ліксна” у Віцебскай губ. У 1901 г. яго вытворчасць складала 26300 руб. У Брэсцкім павеце ў маёнтку Рэчыца на піваварным заводзе барона Таубэ ў 1901 г. было выраблена піва на суму 57500 руб. [176, с. 485, 515]

Поруч з земляробствам і жывёлагадоўляй важнае месца ў сістэме памешчыцкай гаспадаркі займала лесаводства, гандаль лесам і лесаматэрыяламі. Напярэдадні скасавання прыгону 43,5 % тэрыторыі Беларусі было занята лесам. Да 1913 г. лясістасць Беларусі скарацілася да 28,4 % [97, с. 150; 187, с. 14; 188, с. 42]. Працэс абязлесення адбываўся ва ўсіх краінах. Асабліва ён паскорыўся ў перыяд станаўлення і развіцця капіталістычных адносін. Разам з агульнымі аб’ектыўнымі прычынамі ў Беларусі былі і свае асаблівасці. Рост гарадоў, будаўніцтва чыгунак, развіццё прамысловасці і г. д. абумовілі павелічэнне попыту на лес і лесаматэрыялы. На тэрыторыі Заходняга краю значны ўрон лясным угоддзям быў нанесены і ў перыяд паўстання 1863 г., калі па распараджэнні царскага ўрада былі прасечаны шматкіламетровыя прасекі для зручнасці руху войскаў, якія праследавалі паўстанцаў. Паабпал дарог таксама высякаўся лес на многія дзесяткі метраў [188, с. 558-561].

У Беларусі асноўнымі ўладальнікамі лясных масіваў з’яўляліся памешчыкі і казна. Так, у Віцебскай губ. у 1872 г. на долю памесных дваран прыпадала 87,0 % усяго ляснога масіву губерні [189, с. 289].

Па перапісу 1887 г., лясныя землі размяркоўваліся ў асноўным сярод прыватных уласнікаў, казны і сялян на надзельных землях. Так, на долю прыватнікаў у Мінскай губ. прыходзілася 72,6 % лясных зямель, казны — 20,7, сялян — 6,3 і астатніх — 0,4 % [190, с. 19]. У 1895 г. у прыватных уласнікаў Віленскай губ. было сканцэнтравана 646341 дзесяціна лесу (64,7 %), сялян — 6634 (0,7 %), а ў казны — 346388 дзесяцін (34,6%) [123, с. 8]. Скасаванне прыгону пазбавіла памешчыкаў дармавых рабочых рук і выклікала вострую неабходнасць у фінансавых сродках для падтрымкі гаспадаркі. Грошы неабходны былі і для выплаты 10 % збору. Гэтыя сродкі ў значнай ступені набываліся за кошт продажу лесу. Узмоцненае вынішчэнне лясоў наглядалася і ў гады аграрнага крызісу. Навогул, уладальнікі маёнткаў пры найменшых цяжкасцях прыбягалі да продажу лесу. Гэтаму садзейнічала і пастаяннае павелічэнне цэнаў на лес. Так, калі ў 1882 г. у Магілёўскай губ.

кошт адной дзесяціны будаўнічага лесу вагаўся ад 22 да 220 руб., то ў 1913 г. кошт хвойнага лесу ў сярэднім складаў 893 руб., а ліставога — 609 руб. за дзесяціну. Высокімі былі і цэны на дровы. Адзін кубічны сажань хвойнага дрэва складаў 17,9 руб., а ліставога — 12,1 руб. [187, с. 15]

Калі размова ідзе аб дынаміцы прыватнай уласнасці на зямлю ў парэформенныя гады, неабходна мець на ўвазе, што звыш паловы яе знаходзілася пад лесам. Так, у 1892 г. доля лясной зямлі ў прыватных уласнікаў Гродзенскай губ. складала 39,8 %, Віленскай — 48,1, Мінскай — 63,5, Віцебскай — 67,4 і Магілёўскай губ. — 68,4 %. Увогуле ж у 5 заходніх губернях у прыватнікаў ласы складалі 57,4 % прыдатнай зямлі. Калі ўлічыць, што на продаж ішоў таварны (пад таварным разумеецца карабельны лес), будаўнічы і дравяны лес, то яго абсалютная большасць знаходзілася ў руках памешчыкаў. Так, у 1899 г. у прыватных уласнікаў Мінскай губ. было 2511243 дзесяціны лесу, з якіх на долю таварнага прыходзілася 37019 дзесяцін (1,5 %), будаўнічага — 473250 дзесяцін (18,9 %), дравянога — 1354753 дзесяціны (53,9 %), кустоўя — 646221 дзесяціна (25,7 %). [191, с. 231] У 1913 г. з 322661 дзесяціны прыватнаўласніцкага лесу беларускіх паведаў Гродзенскай губ. таварны лес складаў 862 дзесяціны (0,3 %), будаўнічы — 9885 дзесяцін (3,1 %), дравяны — 187471 дзесяціну (58,1 %), кустоўе — 124443 дзесяціны (38,5 %). У сялян жа наогул не было таварнага лесу, а будаўнічы займаў толькі 30 дзесяцін [192].

Такім чынам, абязлесенне тэрыторыі Беларусі адбывалася за кошт скарачэння памешчыцкіх і казённых лясных масіваў. Пры гэтым памешчыкі звычайна прадавалі прамыслоўцам лес на пні (разам з зямлёй). Пасля высечкі зямля, як правіла, прадавалася мясцовым сялянам. У казённых лясных дачах продаж лесу быў заснаваны на больш рацыянальных пачатках. Так, Віцебскі губернска-статкамітэт адзначаў, што толькі ў адным маёнтку памешчыка Урбі ў Дрысенскім павеце лясная гаспадарка вялася планава. “Памешчыкі глядзяць на лес як на крыніцу буйнога адначасовага даходу... Яны не эксплуатаюць лес гаспадарчым спосабам і перадаюць гэта права лесапрамыслоўцам. Апошнія тут, як і ўсюды, глядзяць на справу з вузкакупецкага ці гандлярскага пункту гледжання” [193, с. 176].

Нястрымнае знішчэнне лясоў выклікала трывогу царскага ўрада. 4 лютага 1888 г. быў выдадзены лесаахоўны закон, які на некаторы час упарадкоўваў лесаводства. Ён прадугледжваў абмежаваную высечку лесу і арганізацыю навуковай лесагаспадаркі. Але павелічэнне крэдытнай запазычанасці памешчыцкіх маёнткаў, з аднаго боку, і кошту лесу, з другога — прывялі да таго, што на пачатку XX ст. высечка прыватнаўласніцкіх лясоў дасягнула высокіх памераў, таму Галоўнае ўпраўленне землеўладкавання і земляробства ў 1913 г. падрыхтавала праект закону аб паступовай скупцы казной прыватнаўласніцкай лясной зямлі. Ён быў унесены на разгляд IV Дзяржаўнай думы [194, с. 43].

Гандаль беларускім лесам ішоў у асноўным у паўднёвым і заходнім накірунках. Транспарціроўка лесу галоўным чынам адбывалася па рэках, а пазней — і па чыгунках. Важнае значэнне мелі дняпроўска-прыпяцкія водны

шлях для дастаўкі лесу на поўдзень імперыі і прыпяцка-заходнядзвінскі для экспарту лесу і лесаматэрыялаў у краіны Заходняй Еўропы, асабліва ў Германію. Да 90-х гг. XIX ст. лес з Беларусі вывозіўся ў асноўным неапрацаваным. Лесапільныя заводы ў памешчыкаў сустракаліся вельмі рэдка. Так, да пачатку 80-х гг. у Магілёўскай губ. былі толькі 2 дваранскія лесапільныя заводы (83 рабочых і гадавая сума вытворчасці ў 51200 руб.). У Мінскай губ. да 1876 г. дзейнічаў толькі адзін такі завод з гадавым даходам 100 руб. [114, с. 173-174; 49, с. 126] Прадпрымальніцкі бум у гэтай справе наглядаўся ў 90-х гадах у сувязі з прамысловым пад'ёмам. У гэты час на сучаснай тэрыторыі Беларусі было заснавана 25 памешчыцкіх заводаў па механічнай апрацоўцы дрэва. У 1901 г. на іх было задзейнічана 652 рабочых, гадавая сума вытворчасці склала 817,5 тыс. руб. На долю Мінскай і Магілёўскай губерняў прыпадала па 10 лесапільняў. Найбольш буйнымі сярод іх былі лесапільны завод двараніна Багуслаўскага Рэчыцкага павета (23 рабочыя і 13240 руб. сума вытворчасці) і коркавы завод дваран Кяневіча і Ельскага ў г. Пінску (55 рабочых і 110200 руб. сума вытворчасці) [176, с. 183-184, 190, 205-207].

Асноўнымі скупшчыкамі лесу і лесаматэрыялаў у памешчыкаў былі мясцовыя лесапрамыслоўцы-яўрэі і германскія прадпрымальнікі. Толькі адзін раён Кёнігсберга ў пачатку XX ст. атрымліваў лесу, які спляўляўся па Нёману і Вісле, на суму 19 млн. руб. штогод. У сувязі з пашырэннем пераапрацоўкі лясных матэрыялаў у Заходнім краі Германія павялічыла на іх увозныя тарыфы. У выніку толькі Прынёманскі раён Віцебскай губ., адкуль у пачатку XX ст. вывозілася праз Прусію ў Англію лясных матэрыялаў на 10—12 млн. руб., страчваў ад 1,5 да 4 млн. руб., якія асядалі ў руках уладальнікаў нямецкіх пасрэдніцкіх фірм. У сувязі з гэтым напярэдадні Першай сусветнай вайны было створана манапалістычнае мясцовае аб'яднанне “Саюз лесапрамыслоўцаў Паўночна-Заходняга краю”, адной з задач якога было супрацьдзеянне засіллю замежнага капіталу [97, с. 159].

Падводзячы вынікі, неабходна адзначыць, што прамысловае прадпрымальніцтва і лясны гандаль дваранства Беларусі ў парэформенны перыяд у сацыяльна-эканамічным плане з'яўляліся адлюстраваннем агульнага працэсу пераўтварэння ўсёй дваранскай гаспадаркі на рыначных пачатках. Пасля адмены прыгоннага права прамысловасць працягвала называцца дваранскай толькі па яе гаспадарчай прыналежнасці. Што тычыцца яе вытворча-эканамічнага характару, то яна амаль ва ўсім адпавядала рыначным патрабаванням. Гэта азначае, што ад феадальнага мінулага ў арганізацыі дваранскай прамысловасці ўвогуле нічога не засталася, а сама яна пераўтварылася ў капіталістычную. І гэта неабвержнае сведчанне таго, што дваранства ў парэформенны перыяд не з'яўлялася натуральным праціўнікам новага, буржуазнага ладу.

Іншая справа, што захаванне буйнамаштабнага дваранскага землеўладання стала прычынай парушэння прынцыпу роўнасці ўмоў буржуазнай канкурэнцыі ў прамысловай дзейнасці. Калі для новай буржуазіі сыравіна для прамысловасці з'яўлялася таварам, дык дваране ў шматлікіх

выпадах з'яўляліся яе ўласнікамі. У сувязі з гэтым існуе палажэнне, што абмежаванасць вольнай канкурэнцыі і няроўнасць умоў доступу для вытворцаў да сыравінных крыніц тармазіла развіццё буржуазнай прамысловасці. Аднак абгрунтаваных доказаў, што валоданне дваранскім саслоўем сыравіннымі крыніцамі адмоўна ўплывала на агульны працэс прамысловага развіцця краю, не існуе.

Аналіз жа прамыслова-прадпрымальніцкай дзейнасці дваранства Беларусі паказвае, што колькасць дваранскіх мануфактур і фабрык у другой палове XIX ст., хаця і не раўнамерна, але няўхільна павялічвалася. Прычым не толькі тых, якія былі звязаны з перапрацоўкай сельскагаспадарчай сыравіны, але і некаторых іншых галін. Напрыклад, па апрацоўцы шоўку, вытворчасці шкла, металаў, выпуску машын і інш. Значэнне гэтай дзейнасці праяўлялася не толькі праз пашырэнне выпуску прамысловай прадукцыі, але праз тое, што на дваранскіх прадпрыемствах укаранялася новая тэхніка і тэхналогія, удасканальвалася арганізацыя працы і г.д.

Што тычыцца ўкладу дваранскай прамысловасці ў яе агульнае развіццё, то да самага пачатку XX ст. ёй належала пераважаючая роля і ў цэлым, і па большасці вядучых галін. З гэтага вынікае, што палітызацыя пытання аб ролі дваранства ў сацыяльна-эканамічным развіцці краю на этапе капіталізму не дазволіла савецкім гісторыкам зрабіць навукова дакладныя высновы. Паўплывала і аднясенне сацыялістамі ўсяго дваранскага саслоўя да ворагаў перабудовы грамадства на сацыялістычных пачатках.

Унутрысаслоўнае расслаенне дваранства. Пытанне аб расслаенні дваранскага саслоўя на этапе капіталізму і выдзяленні з яго складу буржуазных элементаў мае для гістарычнай навукі прынцыпова важнае значэнне. З ім звязана вызначэнне ролі гэтага саслоўя не толькі ў фарміраванні рыначнай эканомікі, але і ўвогуле буржуазнага грамадства.

Канкрэтней, пытанне зводзіцца да таго, каб высветліць, наколькі дваранства ўпісвалася ў новае, буржуазнае грамадства пасля рэформы 1861 г., а ў якой ступені з'яўлялася перашкодай на яго шляху. Ад абранага падыходу ў яго вырашэнні залежыць і навуковая верагоднасць аднясення наяўнасці дваранскага землеўладання да адной з прычын Першай расійскай рэвалюцыі 1905-1907 гг. і задач яго ліквідацыі рэвалюцыйным шляхам. А менавіта, калі дваранская гаспадарка на пачатку XX ст. насіла рыначны, буржуазны характар, а самі дваране па сутнасці сталі прадпрымальнікамі, дык у гэтым сэнсе няма падстаў лічыць гэтую рэвалюцыю буржуазна-дэмакратычнай.

Адказы на гэтыя пытанні вынікаюць з аналізу канкрэтных даных аб характары дваранскай гаспадаркі ў Беларусі ў парэформенны перыяд. Паколькі адзіна магчымым шляхам пераходу дваран да буржуазнага гандлёва-прадпрымальніцкага класа з'яўлялася перабудова іх гаспадаркі на рыначнай аснове, у артыкуле прыводзяцца даныя, якія пацвярджаюць гэта не толькі асобнымі прыкладамі, але і звесткамі абагульняючага характару. Зроблены ўдакладненні адносна здачы дваранамі зямлі ў арэнду за грошы,

якая адносілася раней гісторыкамі да феадальнага перажытку, а на справе ў большай ступені з'яўлялася адной з капіталістычных форм вядзення дваранскай гаспадаркі.

У сувязі з тым, што афіцыйнага ўліку дваран па іх класавай прыналежнасці ў буржуазным грамадстве не вялося, можна лічыць безпадстаўным агульнае аднесенне іх да чужароднага элемента гэтага грамадства. Гэта праблема мела не столькі сацыяльна-эканамічны, колькі палітычны сэнс і звязана з захаваннем саслоўных прывілеяў у самадзяржаўнай палітычнай сістэме Расіі на яе буржуазным этапе. Звяртаецца ўвага і на беспамеснае дваранства, частка якога займалася гандлёва-прадпрымальніцкай дзейнасцю, частка знаходзілася на дзяржаўнай службе. Адбывалася і пралетарызацыя вышэйшага саслоўя, але поўныя і дакладныя звесткі пра гэта адсутнічаюць.

У нашым распараджэнні няма колькі-небудзь дакладных статыстычных даных, якія б далі магчымасць у поўным аб'ёме прасачыць працэс расслаення дваранства на класы капіталістычнага грамадства. Больш-менш прыблізна гэта магчыма паказаць на прыкладзе зямельнага дваранства.

Працэс дыферэнцыяцыі зямельнага дваранства можна прасачыць на прыкладзе трох павеатаў (Мінскага, Барысаўскага і Бабруйскага) Мінскай губ. Група дваран, якая валодала зямлёй у памеры да 100 дзес. з 1877 да 1915 г., павялічылася з 900 да 2320 чал., альбо ў 2,6 разы, а колькасць у іх зямлі — у 2 разы. Такі ж працэс наглядаўся і ў групе ўласнікаў зямлі ад 100 да 500 дзес. У пачатку 1915 г. іх налічвалася 654 чал. у параўнанні з 411 чал. у 1877 г. Рост склаў 59 %, а колькасць зямлі — 24 %. Стабільнай аказалася трэцяя група з пазямельнай уласнасцю ад 500 да 1000 дзес., колькасць уладальнікаў якой амаль не працягвала змен — 123 чал. у 1877 г. і 122 чал. у 1915 г. Іх зямельныя ўладанні скараціліся на 7 %.[Д. 50]

Найбольшыя страты наглядаліся сярод латыфундыстаў, якія валодалі землямі ў памеры звыш 1000 дзес. Іх колькасць паменшылася на 23 чал., а зямлі — на 58 570 дзес. [Д. 50] Такім чынам, у разглядаемы перыяд у двух першых групх павялічылася і колькасць дваран-землеўласнікаў, і іх зямельная плошча. Сярод латыфундыстаў адбываўся адваротны працэс, хаця пры гэтым неабходна прызнаць адносную ўстойлівасць буйнога землеўладання.

Звычайна большасць даследчыкаў дынаміку дваранскага землеўладання ілюструюць на падставе пазямельных перапісаў 1877 і 1905 гадоў. Але методыка падлікаў тут розная. Галоўнае, што аб'ядноўвае гэтыя перапісы, — гэта ўлік толькі прыдатнай зямлі. Адрознівае — тое, што ў 1877 г. ўлічваліся ўласнікі, а ў 1905 г. — толькі ўладанні, у залежнасці ад колькасці зямлі ў кожным з іх. Калі браць уладанні да 100 дзес., то практычна на кожнае з іх прыходзіўся адзін уласнік. Уласнікі, якія валодалі вялікімі памерамі зямлі, мелі ў сваім распараджэнні не адно, а некалькі ўладанняў. Было і такое, што адно і тое ж памесце падзялялася паміж рознымі ўладальнікамі, звычайна сваякамі. Таму прыраўноўваць уласнік — уладанне адзін да аднаго можна толькі з пэўнай доляй верагоднасці. Аб гэтым сведчыць і статыстыка трох

паве́таў Мінскай губ. Так, у Мінскім павеце ў 1877 г. было 804 дваран - уласнікаў зямлі, у 1905 г. — 1102 уладанні, а ў пачатку 1915 г. — 1650 уласнікаў. Тое ж самае прыблізна наглядалася і ў Барысаўскім і Бабруйскім паветах [Д. 50].

Агульная тэндэнцыя нязначнага памяншэння дваранскага землеўладання заключалася ў тым, што латыфундысцкае землеўладанне памяншалася пры адначасовым павелічэнні колькасці дробных і сярэдніх дваран-землеўласнікаў з памерамі зямлі да 100 дзес. Так, з 1877 да 1905 г. іх колькасць павялічылася з 7610 да 10 334, ці на 35,8 %, а іх зямля — на 21,7 %. У той жа час лік латыфундыстаў, якія валодалі зямлёй звыш 1 тыс. дзес., паменшыўся з 1503 чал. да 1398, а памеры ў іх зямлі — з 6615 тыс. да 5570 тыс. дзес., альбо на 15,8 % [Д. 47]. Гэтаму паспрыяла і тое, што з 1888 г. пачалася распрадажа зямель буйнейшай ў Беларусі латыфундысткі — княгіні М. Л. Гогенлое. Да 1891 г. было распрададзена 190 тыс. дзес. зямлі з 840 тыс. [195], а ў 1900 г. у княгіні застаўся адзін маёнтак Любча ў Навагрудскім павеце ў памеры 6797 дзес. Пакупнікамі ў асноўным былі дваране з унутраных губерняў імперыі. Разам з тым ганаровы грамадзянін Агаркаў С.Ф. скупіў 9 маёнткаў агульнай плошчай 214 тыс. дзес. зямлі [119, с. 164].

Аб дыферэнцыяцыі дваранства красамоўна сведчыць той факт, што крайняя, малазямельная іх група да 20 дзес., вырастала значна хутчэй, чым іншыя. Так, у 1877 г. колькасць дваран, уласнікаў зямлі да 20 дзес. складала 3543 чал., ці 26, 6 %, а ў 1905 г. — ужо 35,5 % ад усіх зямельных дваран [Д. 51, 52]. Гэта значыць, што трэцяя частка вышэйшага саслоўя вымушана была весці сялянскі вобраз жыцця. Сярод латыфундыстаў, якія валодалі зямлёй ў памеры звыш 1000 дзес., было шмат тых, ва ўладанні якіх быў не адзін, а некалькі маёнткаў. Так, у 1900 г. ва ўласнасці 645 латыфундыстаў Беларусі былі 894 маёнткі з агульнай зямельнай плошчай 4 096 тыс. дзес. [119, с. 163-352] Акрамя зямельнай уласнасці ў беларускіх паветах, некаторыя з іх мелі ўладанні ў іншых губернях імперыі. Так, толькі з ліку 94 тытулаваных дваран Беларусі 5 скупілі землі па-за межамі краю. У той жа час князь Радзівіл А.В., ва ўладанні якога ў 1900 г. было 114 488 дзес. зямлі, у Мінскай губ. валодаў 14 маёнткамі. Граф К. К. Патоцкі у Гродзенскай і Мінскай губернях распараджаўся 137 336 дзес. зямлі, якія ўваходзілі ў склад 5 памесцяў. Граф М. І. Тышкевіч валодаў чатырма маёнткамі ў памеры 87 887 дзес. зямлі. Наогул, тытулаваныя дваране ў 1900 г. ва ўласнасці мелі 1 313 795 дзес. зямлі [Д. 53].

Класавая дыферэнцыяцыя вышэйшага саслоўя праяўлялася не толькі праз мабілізацыю зямельнай уласнасці, але і праз іншыя крыніцы даходаў. Гэта — наяўнасць прамысловых і гандлёвых устаноў. Аналіз архіўных матэрыялаў дазваляе сцвярджаць, што на долю буйнога землеўладання прыходзілася абсалютная большасць прамысловых прадпрыемстваў і гандлёвых устаноў. Так, у 1870 г. у Гродзенскім павеце толькі 9 дваран з колькасцю зямлі да 100 дзес. мелі па адной карчме, гадавы даход з якіх склаў 240 руб., ці па 26,7 руб. у сярэднім на кожнага. На долю 23 латыфундыстаў (звыш 1 тыс. дзес. зямлі) прыходзілася 11 вінакурных і 5 піўных заводаў, 64

карчмы, 14 шынкоў, 15 млыноў. Акрамя гэтага, 4 уласнікі здавалі зямлю ў арэнду пад будоўлю дамоў. Іх агульны гадавы даход склаў 10 543 руб., ці ў сярэднім па 458,4 руб. на кожнага. Красамоўны і такі факт. У імянным спісе землеўладальнікаў Гродзенскага павета за 1870 г. фігуравалі прозвішчы 474 дваран, якія валодалі зямлёй у памеры да 10 дзес. Ад 10 да 100 дзес. уласнікамі зямлі былі 384 двараніны. Такім чынам, разам гэтыя групы склалі 858 чал. з 955 усіх дваран-землеўласнікаў, альбо 89,8 %. Відавочна, што ў першую групу былі запісаны дваране-шляхціцы, якія не даказалі сваёй прыналежнасці да вышэйшага саслоўя. Але той факт, што сярод групы дваран з пазямельнай уласнасцю да 100 дзес. толькі 9 мелі несельска-гаспадарчыя даходы, сведчыць аб тым, што пры такой колькасці зямлі было цяжка разгарнуць прамыслова-гандлёвую дзейнасць. У той жа час у групам дваран (ад 100 да 500 дзес.) 30 з 55, ці 54,5 %, (ад 500 да 1 000 дзес.) 13 з 18 (72,2 %), (звыш 1 000 дзес.) 23 з 26 (88,5 %) існавалі неземляробчыя крыніцы даходаў [Д. 48]. Гэтыя даходы ўзрасталі разам з павелічэннем колькасці зямлі, сведчаннем чаму служыць дадатак 49. Так, у 1900 г. з 645 латыфундыстаў (звыш 1 000 дзес. зямлі) 35 беларускіх паветаў 90 валодалі прамысловымі прадпрыемствамі, 133 мелі спецыялізаваныя галіны сельскагаспадарчай вытворчасці*, 78 вялі планавую лясную гаспадарку, 66 мелі іншыя промыслы [Д. 49]. Відавочна, такое становішча з'яўлялася адным з каталізатараў устойлівасці латыфундысцкага землеўладання ў Беларусі. Паказальны і такі факт, што сярод узорных дваранскіх гаспадарак выдзяляліся толькі маёнткі з колькасцю зямлі не менш за 1 000 дзес. Так, у маёнтку “Высока-Літоўск” Гродзенскага павета графіні М. К. Патоцкай (3 150 дзес.) зямля была падзелена на 10 участкаў з 4—12-польнымі севазваротамі. Была заснавана вопытная станцыя, дзе праводзіліся вопыты са збожжавымі культурамі па акліматызацыі і адбору лепшых сартоў. Широка прымяняліся мінеральныя ўгнаенні, балоты асушаліся. У маёнтку меўся статак у 60 галоў чыстакроўных галандскіх кароў і 2300 мерыносаў пароды негрэці. Акрамя гэтага, дзейнічалі вінакурны, піваварны і цагельны заводы [119, с. 39].

У маёнтках “Забалоцце” і “Барань” Аршанскага павета дваранкі М. М. Паповай было 2 млыны, крухмальны, алейны і вядомы жалеза-цвіковы заводы. Вялося палепшанае паляводства з 8-польным севазваротам, утрымлівалася 150 альгавускіх чыстакроўных кароў, малако ад якіх перапрацоўвалася на сыраварні. Пры гэтым на сываратцы адкормлівалася 150 свіней беркшырскай пароды [119, с. 58-59].

Адной з самых вядомых узорных гаспадарак не толькі ў Беларусі, але і ва ўсёй Расійскай імперыі быў маёнтак “Шчорсы” Навагрудскага павета графа Храптовіча М.І. У канцы XIX ст. тут мелася 8 685 дзес. зямлі, у тым ліку ворыўнай — 1686 дзес., сенакоснай — 1553, лесу — 5320, няўдобнай — 126 дзес. У розных фальварках адпаведна глебава-кліматычным умовам былі ўведзены 2—12-польныя севазвароты з пасевамі канюшыны, вікі, кармавых

* Мясамалочная гаспадарка, конегадоўля, авечкагадоўля.

буракоў і кукурузы. У паляводстве выкарыстоўваліся розныя палепшаныя прылады працы і машыны. У гаспадарцы ўтрымлівалася да 1 тыс. штук буйной рагатай жывёлы (450 дойных кароў), 200 коней, 3 000 танкаруных авечак. Племяныя авечкі выпісваліся з Германіі па 400—500 руб. за галаву. Гаспадарка штогод прадавала 20—25 баранчыкаў па 15—25 руб. за кожнага. У маёнтку дзейнічалі 4 мельніцы, лесапільня, кузня, слясарня, сталярня, рымарская і калёсная майстэрні. На цагельным заводзе выраблялася да 250 тыс. штук цаглін і дрэнажных труб. У цэнтральным фальварку ў 1878 г. быў заснаваны самы буйны ў Беларусі вінакурны завод, прадукцыйнасць якога складала 3,5 млн. градусаў спірту. У маёнтку былі і рачныя судны, на якіх перавозілася збожжа на продаж у Кёнігсберг [119, с. 58].

Такім чынам, як сведчаць вынікі даследавання, унутрысаслоўнае расслаенне дваранства з'явілася вынікам перабудовы сацыяльна-эканамічных адносін дваранскай гаспадаркі на рыначных, капіталістычных пачатках. Таму натуральнымі з'яўляліся не толькі змяненні ў эканамічным становішчы асобных груп дваранства, але і фарміраванне ў яго асяроддзі структурных груп, якія былі ўласцівы класаваму буржуазнаму грамадству. У прыватнасці, буйное і буйнейшае дваранскае землеўладанне ў Беларусі ў парэфарменны перыяд эвалюцыяніравала ў бок капіталізацыі, становілася падпрымальніцкім. Гэта праявілася як у пераходзе ад традыцыйнай збожжавай гаспадаркі да спецыялізаваных галін сельскагаспадарчай вытворчасці (мясамалочнай, конегадоўлі, авечкагадоўлі, свінагадоўлі), так і ў пашыраным пераходзе да прамыслова-прадпрымальніцкай дзейнасці. Такія дваране-землеўласнікі паступова пераўтвараліся ў клас буржуазных прадпрымальнікаў па зместу, хаця па форме заставаліся прадстаўнікамі феадальнага саслоўя. Тыя з зямельных дваран, якія не пераарыентаваліся ў новых эканамічных умовах, паступова страчвалі сваю ўласнасць і пераходзілі ў разрад наёмнай рабочай сілы ці вымушаны былі весці сялянскі вобраз жыцця. Можна з вялікай доляй верагоднасці канстатаваць, што на пачатку XX ст. уласнікамі зямлі былі толькі 65—80 тысяч дваран з сем'ямі, альбо 44—55 % ад іх агульнай колькасці. Разам з тым гэта не азначае, што ўсе астатнія прадстаўнікі вышэйшага саслоўя трапілі ў разрад прадаўцоў сваёй рабочай сілы. Частка з іх з'яўлялася арандатарамі як зямлі, так і прамысловых і гандлёвых прадпрыемстваў, некаторыя прысвяцілі сябе ваеннай ці грамадзянскай службе, жылі за кошт працэнтаў ад папярэдніх укладаў у банкі. Нязначная частка дваран знаходзілася пад апекай дваранскіх таварыстваў і г. д. У сувязі з адсутнасцю статыстыкі па гэтых катэгорыях беззямельных прадстаўнікоў вышэйшага саслоўя мы не ў стане вызначыць іх колькасць і рэальнае становішча, але асобныя фрагментарныя звесткі сустракаліся як у тагачасным перыядычным друку, так і ў афіцыйных дакументах.*

* Сярэдняя дваранская сям'я складалася з 4-5 чал. У 1897 г. колькасць дваран з сем'ямі складала 148 тыс., а па пазямельнаму перапісу налічвалася прыблізна 16 тыс. землеўласнікаў.

З гэтага вынікае, што прыстасаванне дваранства да ўмоў і патрабаванняў буржуазнага грамадства адбывалася ў другой палове XIX ст. як у эканамічнай, так і сацыяльнай сферах. У Беларусі гэты працэс паскараўся ў сувязі з асобай палітыкай царскага ўрада ў адносінах да дваран-католікаў, якія складалі тут большасць саслоўя. Пад уздзеяннем гэтых працэсаў ад былога феадальнага аблічча, за выключэннем саслоўных прывілей дваран-некатолікаў, у пачатку XX ст амаль нічога не засталася. Гэта азначае, што дваране станавіліся састаўной часткай класавага буржуазнага грамадства.

Гаспадарча-эканамічная дзейнасць дваранства Беларусі на этапе капіталізму адбывалася ў рамках агульнага працэсу перабудовы эканомікі краіны на рыначных асновах. На гэтых падставах прамысловасць набыла высокія тэмпы развіцця, і ўжо не пазней сярэдзіны 90-х гадоў XIX ст. завяршыўся прамысловы пераварот. Да канца стагоддзя вызначылася і галіновая структура расійскай прамысловасці.

У той жа час у сельскай гаспадарцы наглядаўся застой і стагнацыя, у рыначныя адносіны яна ўцягвалася даволі павольна. Але гэта ў большай ступені адносілася да сялянскай гаспадаркі, тады як дваранская пераводзілася на капіталістычныя рэйкі больш інтэнсіўна. І адным са сведчанняў гэтага з'яўляўся рост мабілізацыі дваранскай зямлі. У выніку дваранскае землеўладанне паступова, але няўхільна скарачалася, паколькі шмат якія гаспадаркі не вытрымалі рыначнай канкурэнцыі, а іх гаспадары аказаліся непрыстасаваны да кіраўніцтва імі ў новых умовах.

У Беларусі скарачэнне дваранскага землеўладання за гэтыя гады было ніжэйшым, чым у цэлым па Еўрапейскай Расіі больш як у 2 разы. Адбілася тое, што дваране Беларусі, у тым ліку і буйныя латыфундысты, аказаліся лепш прыстасаванымі да гаспадарання ва ўмовах рыначнай эканомікі. Паўплывала і мэтанакіраваная палітыка царскай улады па абмежаванню руху дваранскай зямлі, насаджэнню ў краі за кошт казённых зямель рускага дваранскага землеўладання, абцяжаранне дваранскага землеўладання сервітутамі і г.д. Умяшанне дзяржавы ў сферу прыватнага землеўладання ў Паўночна-Заходнім краі прырэчыла інтарэсам яго сацыяльна-эканамічнага развіцця, укараненню рыначных, капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы. А гэта азначае тое, што не само па сабе дваранскае землеўладанне з'яўлялася тормазам развіцця капіталізму, а існаваўшая палітычная сістэма.

Скарачэнне дваранскага землеўладання ва ўмовах капіталізму не было раўназначна ўзроўню падзення эканамічнай ролі дваранскай сельскай гаспадаркі. У нейкім сэнсе такое скарачэнне ішло на карысць, паколькі яно было не толькі вынікам безгаспадарчасці пэўнай часткі дваранства, але і настойлівага імкнення большасці з іх да рацыяналізацыі гаспадаркі, павышэння яе эфектыўнасці. Гэтаму служылі і грошы, якія атрымлівалі памешчыкі ад продажу часткі сваёй зямлі.

Капіталізацыя адбывалася ва ўсіх сферах дваранскай сельскай гаспадаркі, пачынаючы з земляробства. Калі на першым этапе пасля адмены прыгону адработкі ў дваранскіх гаспадарках, асабліва ў Магілёўскай і Віцебскай губернях, практыкаваліся даволі шырока, то на пачатку XX ст. яны амаль поўнасю саступілі месца капіталістычным метадам гаспадарання. На гэтай падставе адбывалася пашырэнне запашкі, увядзенне шматпольных севазваротаў, пераход на пераважнае вырошчванне тэхнічных культур. Прагрэс дваранскага земляробства ў Беларусі забяспечваўся ўкараненнем сельскагаспадарчай тэхнікі і палепшаных прылад працы, найноўшых дасягненняў айчыннай і замежнай агракультуры. Разам з тым немалымі былі і цяжкасці ў дваранскім земляробстве, як і ўвогуле ў сельскай гаспадарцы, якія ўзмацняліся пратэкцыянісцкай палітыкай урада, што балюча біла па сельскай гаспадарцы заходніх губерняў.

Асабліва значнымі былі поспехі ў развіцці дваранскай жывёлагадоўлі. Яе рухавікамі з'яўляліся дваранскае земляробства, якое знаходзілася на ўздыме, а таксама рост унутранага і знешняга рынку на прадукцыю жывёлагадоўлі. Прычым, калі ў дарэформенныя часы дваранская жывёлагадоўля была зарыентавана пераважна на ўласныя патрэбы гаспадаркі, дык пасля рэформы яна арыентавалася пераважна на рынак.

У храналагічных рамках вывучаемага перыяду дваранская жывёлагадоўля ў Беларусі зведала не толькі ўздым, але і падзенні, немалыя цяжкасці і няўзгоды. Асабліва неспрыяльным было першае дзесяцігоддзе пасля паўстання 1863 – 1864 гг., калі колькасць жывёлы ў дваранскіх гаспадарках скарацілася амаль напалову, а авечкагадоўля ў большасці з іх наогул знікла. Крызіс збожжавай гаспадаркі 80-х гадоў стаў рубяжом, з якога дваранская жывёлагадоўля пачала развівацца стабільна. Спрыяла гэтаму паяўленне чыгункі, развіццё прамысловасці, рост гарадоў – усё, што вяло да пашырэння рынку прадукцыі жывёлагадоўлі. Таму ўжо ў XX ст. хістанні ў развіцці жывёлагадоўлі непасрэдна адлюстроўвалі працэсы, якія адбываліся ў эканоміцы ў цэлым.

Значэнне дваранскай жывёлагадоўлі заключалася не толькі ў тым, што яна адыгрывала вялікую ролю ў забеспячэнні рынку мяса-малочнай прадукцыі. З ёю ўвогуле быў звязаны прагрэс сельскай гаспадаркі. У дваранскіх эканоміях выводзіліся новыя пароды жывёлы, праводзілася селекцыйная работа, укаранялася сучасная тэхніка па перапрацоўцы мяса-малочнай прадукцыі, адпрацоўваліся розныя формы сельскагаспадарчай кааперацыі і інш.

Важнае месца ў дваранскай гаспадарцы займала прамысловае прадпрыемальніцтва і гандаль. Пераход да капіталізму азначаў пераўтварэнне ў тавар не толькі сродкаў вытворчасці, але і рабочай сілы. У Беларусі гэты працэс у дваранскай гаспадарцы паскорыўся ў выніку абавязковага пераводу сялянства на выкуп ужо ў першыя гады

пасля адмены прыгоннага права, а таксама ў сувязі з рэгіянальнымі асаблівасцямі прамысловасці.

Дваранская прамысловасць у краі займала вядучыя пазіцыі аж да пачатку ХХ ст., а само дваранства ў прамысловай дзейнасці выступала ў якасці капіталістычных прадпрымальнікаў. Яе поспехі ў значнай ступені вызначаліся тым, што ў галіновай структуры расійскай прамысловасці Заходні край спецыялізаваўся на развіцці лёгкай прамысловасці, сыравінай для якой з'яўляліся мясцовыя прыродныя рэсурсы і прадукцыя сельскай гаспадаркі. Пераважаючымі ўладальнікамі іх з'яўляліся дваране, але гэта не мяняла буржуазнага характару іх прамысловага прадпрымальніцтва. З развіццём у краі машынабудавання і металаапрацоўкі на прывазной сыравіне роля дваранскай прамысловасці знізілася. Тым не менш яна працягвала не толькі існаваць, але і ўдасканальвацца ў адпаведнасці з патрабаваннямі часу.

Пад уздзеяннем капіталістычных пераўтварэнняў адбывалася ўнутрысаслоўнае расслаенне дваранства і вылучэнне з яго складу класаў буржуазнага грамадства. У Беларусі гэты працэс насіў больш глыбокі характар, што было звязана з гістарычнымі асаблівасцямі існавання дваранскага саслоўя ў Заходнім краі, а таксама з адпаведнай палітыкай царызму ў адносінах да дваранства каталіцкага веравызнання.

Крыніцы і літаратура

1. Свод законов Российской империи. - СПб.: Изд-во Кодификац. отд. при Гос. совете, 1857. – Т. 10. – 433 с.
2. ПСЗ. 2-е собр. Т. 20. Отд. 1. № 19202.
3. Карнович Е. П. Замечательные богатства частных лиц в России. – СПб., 1885.–330 с.
4. ПСЗ. 2-е собр. Т. 22. Отд. 1. № 21817.
5. ПСЗ. 2-е собр. Т. 43. Отд. 2. № 46389.
6. ПСЗ. 3-е собр. Отд. 1. Т. 28. № 29991.
7. ПСЗ. 2-е собр. Отд. 1. Т. 37. № 38325.
8. РДГА ў С.-Пецяrbурзе, ф. 1283, воп. 1, 1-е справа-ва, спр. 288.
9. ПСЗ. 3-е собр. Отд. 1. Т. 21. № 19982.
10. ПСЗ. 3-е собр Т. 30. № 33207.
11. ПСЗ. 3-е собр Т. 26. № 24136.
12. ПСЗ. 3-е собр Т. 32. № 36738.
13. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Спб., 1911. – 301 с.; Спб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1915. – Вып. 24. – 90 с.
14. ПСЗ. 2-е собр. Т. 36. Отд. 1. № 36674.
15. Свод законов Российской империи. – СПб.: Изд-во Кодификац. отд. при Гос. совете, 1887. Т. 10. – 74 с.
16. РДГА ў С.-Пецяrbурзе, ф. 1664, воп. 1, спр. 126.
17. Панюціч В.П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в

1861-1900 гг. – Минск: Наука и техника, 1990. – 375 с.

18. Рихтер Д. Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в юго- и северо-западных губерниях России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 39 – С. 580–606.
19. ПСЗ. 2-е собр. Т. 44. № 46901.
20. ПСЗ. 3-е собр. Т. 2. № 8473.
21. Ястремский Ф.Н. Учет и оценка земель Минской губернии. – Минск: Губерн. тип., 1900. – 231 с.
22. РДГА ў С.-Пецярбурзе, ф. 1276, воп. 9, спр. 472.
23. РДГА ў С.-Пецярбурзе, ф. 1233, воп. 1, спр. 238.
24. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 599с.
25. ПСЗ. 2-е собр. Т. 39. Отд. 1. № 40901.
26. Исторический обзор деятельности Комитета Министров: У 5 т. – СПб., 1902. – Т. 4. – 472 с.
27. ПСЗ. 3-е собр. Т. 25. № 26162.
28. Абрамов Я. Некоторые особенности наших поземельных отношений // Отечественные записки. – 1883. – № 11. – С. 10–28.
29. ПСЗ. 2-е собр. Т. 39. № 41109.
30. Опыт описания Могилевской губернии в историческом, физикогеографическом, этнографическом, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях с двумя картами губернии и 17 разанными на дереве гравюрами видов и типов: В 3 кн. – Могилев на Днепре: Тип. губерн. правл., 1882 – 1884. – Кн. 1. – 782 с.
31. ПСЗ. 3-е собр. Т. 6. № 3789.
32. Ляшенко П. И. История народного хозяйства СССР. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2. – Ч. 1. – 560 с.
33. Глинка Ф.К. К вопросу об улучшении положения земельного дворянства. – Могилёв-на-Днепре: Губерн. тип., 1899. – 80 с.
34. РДГА ў С.-Пецярбурзе, ф. 1233, воп. 1, спр. 238. Ч. 1.
35. ПСЗ. 2-е собр. Т. 40. Отд. 2. № 42759.
36. ПСЗ. 2-е собр. Т. 40. Отд. 2. № 42760.
37. НГАБ, ф. 2502, воп. 1, спр. 104.
38. Памятная книжка Витебской губернии на 1866 год. – СПб., 1866. – Ч. 1. – 238 с.
39. Список именам Северо-Западного края, подлежащим обязательной продаже в 2-х годичный срок, на основании Высочайшего повеления 10 декабря 1865 года. I. По Гродненской губернии. – Вильна, 1866. – 121 с.
40. РДГА, ф. 1282, воп. 1, спр. 248.
41. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. – СПб., 1902. – Т. 3. Ч. I. – 358 с.
42. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. – СПб.: Изд-во «Вестника знания» (В. В. Битнера), 1912. – 216 с.

43. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. – Спб., 1902. – Т. 3. Ч. I. – 358 с.
44. РДГА, ф. 1276, воп. 1, спр. 106.
45. НГАБ, ф. 295, воп. 1, спр. 1979.
46. ПСЗ. 3-е собр. Т. 7. № 44729 а.
47. ПСЗ. 3-е собр. Т. 4. № 2633.
48. РДГА, ф. 1283, воп. 1, спр. 41.
49. Список землевладельцев в Минской губернии за 1876 год. – Минск: Мин.губерн. стат. ком., 1876. – 185 с.
50. РДГА, ф. 1284, воп. 190, спр. 52, ч. 5.
51. ПЗС. 3-е собр. Т. 25. № 26162.
52. НГАБ, ф. 1430, воп. 1, спр. 47705.
53. ПСЗ. 2-е собр. Т. 37. Отд. 1. № 39540.
54. БДГА, ф. 1. воп. 6, спр. 935.
55. БДГА, ф. 1. воп. 6, спр. 1357.
56. Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века. – Минск: Наука и техника, 1980. – 223 с.
57. БДГА, ф. 1, воп. 6, спр. 1365.
58. БДГА, ф. 1, воп. 8, спр. 1286.
59. Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края // Виленский временник. – Вильна, 1915. – Кн. VI.
60. РДГА, ф. 1267, воп. 1, спр. 26.
61. РДГА, ф. 1263, воп. 1, спр. 3142.
62. Доклад высочайше утвержденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. Журналы Комиссии. – СПб., 1873. – Приложение. – 256 с.
63. НГАБ, ф. 295, воп. 1, спр. 1828.
64. Памятная книжка Витебской губернии на 1885 год. – Витебск: Губерн. тип., 1885. – Ч. 2. – 375 с.
65. НГАБ, ф. 32, воп. 3, спр. 141.
66. ПСЗ. 2-е собр. Т. 44. № 46807.
67. РДГА, ф. 1282, воп. 3, спр. 173.
68. РДГА, ф. 1283, воп. 1, спр. 41.
69. РДГА, ф. 908, воп. 1, спр. 476.
70. НГАБ, ф. 2001, воп. 1, спр. 1388.
71. ПСЗ. 3-е собр. Т. 17. № 13899.
72. ПСЗ. 3-е собр. Т. 31. Отд. 2 № 35441. Приложение.
73. Опыт описания Могилевской губернии. – Могилев: Тип. губерн. права, 1884. – Кн. 3. – 870 с.
74. Материалы по статистике движения землевладения в России. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1915. – Вып. 24 – 88 с.
75. Опыт описания Могилевской губернии. – Могилев: Тип. губерн. права, 1884. – Кн. 2. – 1000 с.
76. Шабуня К.И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в

революции 1905-1907 гг. – Минск: Наука и техника, 1962. – 412 с.

77. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России(1861-1908). – СПб.: Тип. Акц. о-ва тип. дела, 1909. – 149 с.
78. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – М.: Наука, 1969. – 402 с.
79. Отчет Государственного дворянского земельного банка за 1897 г. – СПб.: Тип. Гос. банка, 1899. – 218 с.
80. Отчет Государственного дворянского земельного банка за 1908 г. – СПб.: Тип. Гос. банка, 1909. – 212 с.
81. Падлічана: Отчет Государственного дворянского земельного банка за 1897 год. – С. 74—76; за 1898 год. – С. 24—25; за 1899 год. – С. 22—23; за 1900 год. – С. 82—83; за 1901 год. – С. 82—83; за 1902 год. – С. 22; за 1903 год. – С. 22; за 1904 год. – С. 93; за 1905 год. – С. 91; за 1906 год. – С. 21; за 1907 год. – С. 21; за 1908 год. – С. 21; за 1909 год. – С. 20—21; за 1910 год. – С. 90—91, за 1911 год. – С. 72—73; за 1912 год. – С. 4—6; за 1913 год. – С. 4—6; за 1914 год. – С. 2, 4.
82. Отчет Государственнго дворянского земельного банка за 1896 год. – СПб.: Тип. Гос. банка, 1899. – 328 с.
83. Отчет Государственного дворянского земельного банка за 1914 год. – СПб. : Тип. Гос. банка, 1915. – 211 с.
84. Дядиченко А., Чермак Л. Статистический справочник. Вып. 1. Население и землевладение России по губерниям и сравнительные данные по некоторым Европейским государствам. – СПб.: “Земля и Воля”, 1906. – 203 с.
85. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. IX. Верхнее Поднепровье и Белоруссия / Под ред. В.П. Семенова – СПб.: Изд-во А.Ф. Дериена, 1905. – 620 с.
86. Отчет по ревизии Виленского земельного банка. – СПб., 1909. – 64 с.
87. Статистический обзор Могилевской губернии на 1914 год. – Могилев: Губерн. тип., 1915. –198 с.
88. БДГА, ф. 1, воп. 28, спр. 1049.
89. НГАБ, ф. 21, воп. 1, спр. 14, ч. 1.
90. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – СПб., 1901. – Т. 3. – 381 с.
91. Падлічана: Временник Центрального статистического комитета. – СПб., 1888. - № 2. – С. XIX–XX; Статистика долгосрочного кредита в России. 1894 год. – СПб., 1895. – Вып. 3. - С. 24–28; Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. – СПб. : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1906. – С. 39, 41.
92. Головин К. Крупное землевладение в Западной Европе и России. – М.: Университет. изд-во, 1887. – 143 с.
93. Падлічана: Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 11. – С. 11; Вып. 13. – С. 11; Вып. 19. – С. 10; Вып. 27. – С. 10; Вып. 34. – С. 10; Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. – СПб. : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1906. – С. 39, 41.

94. РДГА, ф. 1283, воп. 1, спр. 15.
95. НГАБ, ф. 299, воп. 2, спр. 8100.
96. БДГА, ф. 1, воп. 28, спр. 1049.
97. Липинский Л. Г. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.). – Минск: Наука и техника, 1971. – 254 с.
98. Экономика Белоруссии в эпоху империализма / Под ред. Г.Т. Ковалевского. – Минск: Изд-во АН БССР, 1963. – 422 с.
99. Историко-статический обзор промышленности России. – Спб. : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1883. – Т. 1. – Отд. 1. – 313 с.
100. Панютин В. П. Соотношение систем земледелия в помещичьем хозяйстве Белоруссии в 60–70-е годы XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Киев: Изд-во АН УССР, 1979. – С. 244–255.
101. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – СПб.: М-во гос. имуществ, 1906. – Вып. XII. – 308 с.
102. Обзор Витебской губернии за 1914 г. – Витебск: Губерн. тип., 1916. – 299 с.
103. Витебский вестник. – 1914. – 21 февраля.
104. Вельяминов-Зернов А. В. Деятельность сельскохозяйственных складов в Минской губернии за 1911–1913 гг. – Минск: Губерн. тип., 1914. – 103 с.
105. Пичета В.И. Класавыя супярэчнасці ў Беларусі напярэдадні рэвалюцыі // Беларусь: Нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху. – Мінск: Выд-ва ЦВК БССР, 1924. – 322с.
106. Сельское и лесное хозяйство России. – СПб.: Деп. земледелия и сел. пром-сти М-ва гос. имуществ, 1893. – 402 с.
107. Картофель: Современное положение культуры картофеля и стоимости его производства // Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – СПб., 1912. – Ч. 1. – 309 с.
108. Картофель: современное положение культуры картофеля и стоимости его производства // Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – СПб., 1914. – Ч. 2. – 242 с.
109. Липинский Л. Г. Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии. – Минск: Изд-во Белорус.гос.ун-та, 1978. – 223 с.
110. Доклад высочайше утверждённой комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. Журналы Комиссии. – СПб., 1873. – Приложение. – 256 с.
111. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: Тип. «Народная польза», 1903. – XXI. Минская губерния. – 314 с.
112. Военно-конская перепись 1888 г. – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1891. – 207 с.
113. Военно-конская перепись 1912 г. – Петроград: Изд-во ЦСК МВД, 1914. – 439 с.
114. Опыт описания Могилевской губернии. – Могилев: Тип. губерн. правл., 1884. – Кн.2. – 1000 с.
115. Статистический обзор Могилевской губернии на 1914 год. – Могилев: Губерн. тип., 1915. – 299 с.

116. НГАБ, ф. 2001, воп. 1, спр. 867.
117. Памятная книжка Гродненской губернии на 1893 год. – Гродно: Губерн. тип., 1892. – Отд. IV. – 111 с.
118. Памятная книжка Минской губернии на 1899 год. – Минск: Губерн. тип., 1898. – 136 с.
119. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи / Под ред. А.С. Суворина – СПб., 1900. – Т. 2. – Отд. V. – 352 с.
120. Обзор Гродненской губернии за 1912 год. – Гродно: Губерн. тип., 1913. – 132 с.
121. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: Тип. «Народная польза», 1903. – XI. Гродненская губерния. – 544 с.
122. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – СПб.: М-во гос. имуществ, 1903. – Вып. XI. – 243 с.
123. Памятная книжка Виленской губернии на 1895 год. – Вильно: Губерн. тип., 1894. – Ч. 2. – 150 с.
124. Памятная книжка Гродненской губернии на 1893 год. – Гродно: Тип. губерн. правл., 1892. – Отд. IV. – 77 с.
125. Памятная книжка Виленской губернии на 1913 год. – Вильна: Губерн. тип., 1913. – Ч. 2.
126. Доклад ... комиссии. – СПб., 1875. – Отд. II. – 313 с.
127. Радциг А.А. Скотоводство и молочное хозяйство в разных государствах. – СПб.: Тип. т-ва «Народная польза», 1899. – 212 с.
128. НГАБ, ф. 2001, воп. 1, спр. 867.
129. Обзор Виленской губернии за 1912 год. – Вильна: Губерн. тип., 1913. – 100 с.
130. Несколько сведений о современном состоянии сельского хозяйства и промыслов в Гродненской губернии. – Гродно: Гроднен. стат. ком., 1872. – 165 с.
131. Приложение к всеподданнейшему отчету Минского губернатора за 1975 год. – Минск, 1876. – 160 с.
132. Бейлькин Х.Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии, 1861–1914 гг. – Минск: Наука и техника, 1989. – 288 с.
133. Панютин В. П. Соотношение потребительского и промышленного скотоводства в помещичьем хозяйстве Белоруссии в 60–70-е годы XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Рига: Изд-во АН Латв. ССР, 1977. – С. 186–196.
134. РДГА ў С.-Пецяярбурзе, ф. 1233, воп. 1, спр. 238.
135. Памятная книжка Виленской губернии на 1913 год. – Вильно: Губерн. тип., 1913. – Ч. 2.
136. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – СПб., 1913. – Вып. 6. – 600 с.
137. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1903. – Вып. 2. – 147 с.

138. НГАБ, ф. 2001, воп. 1, спр. 867.
139. НГАБ, ф. 21, воп. 1, спр. 14, ч. 1.
140. Приложение ко всеподданнейшему отчету Минского губернатора за 1875 год. – Минск, 1876.
141. Обзор Виленской губернии за 1893 г. – Вильна, 1894. – Ведомость 2.
142. Молочное хозяйство. – 1902. – № 3.
143. Молочное хозяйство. – 1902. – № 4.
144. Обзор Гродненской губернии за 1912 г. – Гродно: Губерн. тип., 1913. – 132 с.
145. Обзор Гродненской губернии за 1913 г. – Гродно: Губерн. тип., 1914. – 115 с.
146. Вестник Минского губернского земства. – 1914. – № 7.
147. Вестник Могилевского губернского земства. – 1914. – № 10.
148. Ветеринарная хроника Витебской губернии. – 1913. – № 3–4.
149. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: Тип. «Народная польза», 1903. – Вып. XI. Гродненская губерния. – 544 с.
150. Молочное хозяйство – 1902 г. – № 22.
151. Обзор Витебской губернии за 1906 год. – Витебск: Губерн. тип., 1907. – 244 с.
152. Молочное хозяйство и скотоводство – 1912. – № 12.
153. Молочное хозяйство и скотоводство. – 1912. – № 16.
154. Вестник Минского губернского земства. – 1914. – № 2.
155. Молочное хозяйство. – 1903. – № 1.
156. Молочное хозяйство. – 1903. – № 43.
157. НГАБ, ф. 21, воп. 1, спр. 118.
158. Приложение ко всеподданнейшему отчету Витебского губернатора за 1883 год. – Витебск: Губерн. тип., 1883. – Ведомость 2. – 42 с.
159. Памятная книжка Гродненской губернии на 1885 год. – Гродно: Губерн. тип., 1884. – Ч. 2. – 138 с.
160. Памятная книжка Могилевской губернии на 1914 год. – Могилев: Губерн. тип., 1914. – Ч. 3. – 255 с.
161. Обзор Виленской губернии за 1909 год. – Вильна: Губерн. тип., 1910. – Приложение. – Ведомость 2.
162. Вестник Минского губернского земства. – 1914. – № 3.
163. Исследование современного состояния овцеводства в России. Вып. VI. Овцеводство в северо-западных и юго-западных губерниях. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1885. – 111 с.
164. Панюціч В.П. Танкарунная авечкагадоўля ў памешчыцкай гаспадарцы Беларусі ў другой палове XIX ст. (1861-1900 гг.) // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1975. – № 6. – С. 96–112.
165. Обзор Виленской губернии за 1912 год. – Вильна: Губерн. тип., 1913. – 100 с.
166. Памятная книжка Минской губернии на 1915 год. – Минск: Губерн. тип., 1914. – Отд. IV. – 185 с.
167. НГАБ, ф. 21, воп. 1, спр. 111, ч. 2.
168. Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией. – СПб.:

- Тип. Ред. период. изд-ва м-ва финансов, 1912. – Вып. IV. Россия. – 59 с.
169. Отчет по ветеринарной части в России за 1911. – СПб., 1914. – Приложение. – 551 с.
170. Статистические таблицы Российской империи за 1856 год. – СПб., 1858. – 415 с.
171. Падлічана па: Балбас М. Ф. Промышленность Белоруссии. – С. 118–119; Дадаткі 58, 59.
172. Болбас М.Ф. Промышленность Белоруссии. 1860-1900. – Минск: Изд-во Белорус.гос.ун-та, 1978. – 312 с.
173. Труды Минского губернского статистического комитета. Историко-статистическое описание девяти уездов Минской губернии. – Минск, 1867. – Вып.1. – 436 с.
174. Орлов П. Указатель фабрик и заводов Европейской России. – СПб.: Тип. бр. Пантелеевых, 1881. – 980 с.
175. Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1940. – Т. 2. – 903 с.
176. Список фабрик и заводов Европейской России. – СПб.: [Журн.] ”Вестник финансов”, 1903. – 838 с.
177. НГАБ, ф. 2001, воп. 1, спр. 818.
178. Памятная книжка Витебской губернии на 1866 год. – Витебск: Губерн. тип., 1866. – 184 с.
179. БДГА, ф. 1, воп. 28, спр. 1049.
180. НГАБ, ф. 2001, воп. 1, спр. 868.
181. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи / Под ред. А.С. Суворина. – СПб., 1895. – 826 с.
182. Падлічана: дадаткі 42, 43.
183. БДГА, ф. 30, воп. 1, спр. 518.
184. БДГА, ф. 1, воп. 9, спр. 1388.
185. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли / Под ред. В. И. Покровского. – СПб.: Деп. тамож. сборов, 1902. – 538 с.
186. Падлічана: БДГА, ф. 1, воп. 28, л. 23—54, 165—182, 278—329, 360.
187. Статистический обзор Могилевской губернии на 1914 год. – Могилев: Губерн. тип., 1915. – 87 с.
188. Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1894. – Т. 12. – С. 408–409.
189. Памятная книжка Витебской губернии на 1885 год. – Витебск: Губерн. тип., 1885. – Ч. 2. – 385 с.
190. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. Выпуск XXII. Минская губерния. – СПб.: Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1896. – 19 с.
191. Ястремский Ф.Н. Учет и оценка земель Минской губернии. – Минск.: Губерн. тип., 1909. – 231 с.
192. Обзор Гродненской губернии за 1913 год. – Гродно: Губерн. тип., 1914. – Приложения. – Ведомость № 6. – 115 с.

193. Витебская губерния. Историко-географический и статистический обзор. – Витебск: Губерн. тип., 1890. – Вып. 1. – 387 с.
194. Вестник Минского губернского земства. – Минск, 1914. – № 1. – 112 с.
195. Минский листок. – 1891. – 14 мая.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ